

Л. А. АЛИЕВА

# КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

ДЕРСЛИК УКРАИНА ТАСИЛЬ  
ВЕ ИЛИМ НАЗИРЛИГИ  
ТАРАФЫНДАН  
ТЕВСИЕ ЭТИЛЬДИ



Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан  
умумтасиль мектеплери ичюн дерслик



«Букрек» нешрият эви  
2015

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
(наказ від 29.09.2015 № 985)*

**Видано за рахунок державних коштів.  
Продаж заборонено**

Такъризджилер:  
филология илимлери намзети, В.И. Вернадский адына ТМУ-нинъ  
къырымтатар тильшынаслыгъы кафедрасынынъ доценти **Л. С. Оказ**;  
Акъмесджит шеър усулшынаслыкъ меркезининъ къырымтатар тили ве  
эдебияты усулджысы **Л. А. Тахтарова**

**ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕР:**



янъы дерсининъ башы



эв иши

**эзберле**

Эзберле!



Дикъкъатнен окъу!



Сёзлернинъ язылувына дикъкъат эт!



Лугъат иши

**Алиева Л. А.**

А50 Къырымтатар тили : 4-юнджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде  
алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик. – Черновцы :  
Букрек, 2015. – 176 с. : ресимли.

ISBN 978-966-399-714-8

**ББК 81.632.3я72**

**Алієва Л. А.**

А50 Кримськотатарська мова : підручник для 4 класу загальноосвітніх нав-  
чальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / Л. А. Алієва. –  
Чернівці : Букрек, 2015. – 176 с. : іл.

ISBN 978-966-399-714-8

**ББК 81.632.3я72**



### МЕРАБА, МЕКТЕП!

Мераба, сентябрь, мераба, мектеп,  
Севимли оджамыз, тезья ве ралем!  
Татильни битирдим, сабырсыз беклеп,  
Ашыкътым къолума алмагъа къалем.

Кечильген дерслернинъ девамы башланыр,  
Ачылыр бизлерге эп янъы ёллар.  
Кунъ-кунъден юрекке ираде ашланыр,  
Кучьке кучь къошулыр, къальбимиз джошар.  
(Р. Бурнаш)



# ТЕКРАРЛАВ



1-инджи ДЕРС

## СЕС. АРИФ. СЁЗ

Бизим лакъырдымыз айры сёзлерден ибареттир.  
*Бабам ишке кетти. О, фермада чалыша.*

Сёзлер белли бир мана аңлаталар. Сёз бир я да бир къач сестен ибарет ола. (Меселя: *Я сен, я да о, кельсин*).

**Сеслерни биз эм айтамыз, эм де эшитемиз.  
Арифлерни коремиз ве язамыз.**

**1-инджи иш.** Окъунъыз. Бир, эки ве чокъ сесли сёзлерни тапынъыз.

Дагда тавшанчыкъ яшай,  
Айтынъыз: о, не ашай?  
О, турмадан семире,  
Ерден нелер кемире?

**СЕС** ли  
ленмек  
сиз



## Чегертки

Чырылдайым бутюн яз,  
Ишсиз, гъамсыз юрем мен.  
Азырлыгъым ёкъ къышкъа,  
Сувукъ кельди — олем мен.

(А. Чергеев)

**2-нджи иш.** Сёзнинъ башына, я да сонъуна ариф къошып, янъы сёзлер уйдуруп, дефтерге язынъыз. Эр бир сёзде къач ариф ве къач сес бар?

ой		с
ой		т
ой		к

бу		в
бу		з
бу		р

о		н
о		г
о		й
о		т

ач		с
ач		къ
къыра		в
къыра		л

чал		т
чал		ы
чал		а

окъ		т
окъ		ч

**3-юнджи иш.** Берильген сёзлерни окъунъыз. Бу ибарелерни биз не вакъыт айтамыз?

Селям алейкум, акъшам шерифинъиз хайырлы олсун,  
саба шерифинъиз мубарек олсун, сагъ олунъыз.



**4-юнджи иш.** Берильген сёзлерни элифбе сырасынен язынъыз.

Одун, шефтали, алма, мейва, эрик, филис, къайсы,  
чёткю, журнал, инджир, кираз, вишне, сабун, дивар,

тал, зердали, чорап, нар, ювез, бибер, помидор, бакъла, ресим, джилек, лимон, хурма, япракъ, геми, емиш.

Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Иш орьнеги:

*емиш*

*мейва*

Орманда **емиш** чокъ.

Багъчада **мейвалар** пишти.



2-нджи ДЕРС

## СОЗУКЪ СЕСЛЕР

**Созукъ сеслерни айткъанда, ава агъызымыздан бир кедерсиз чыкъа.**

Меселя: *оба, аиле, раат, боя, орман* киби.

**5-инджи иш.** Берильген сёзлерде нокъталар ерине тюшю-рильген созукъ сесни ифаделеген арифни язынъыз.

ба..рь, ар..ба, тракт..р, д..льбер, т..атр, газ..та, д..вар, дёртюднж.., дж..виз, йым..рта, окъ..йлар, тав..къ, юз..м, от..з, кук..рт, копч..к, язд..ра, к..неш, буг..нь, яхш.. .

Къырымтатар тилинде созукъ сеслерни бильдирген 10 ариф бар: **а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.**

И х т а р : **й** сеси яры созукътыр.

**о, у, ё, ю** арифлери дудакълы созукъларны косътерелер. Бу сеслерни айткъанда, дудакълар огге узана ве тегерекленелер. Къалгъан созукълар дудакъсыздыр.

**6-нджи иш.** Шу сёзлерни юксек сеснен окъунъыз, дудакълы сеслерни косътерген арифлернинъ язылувына дикъкъат этинъыз.

Одун, болюк, юзюнджи, богъдай, узун, утюлейим, юзюк, онунджы, худжур, тёпе, тёшек, ушюдилер, достум, койлю, узьди, окъудым, юксек, гузель.

**7-нджи иш.** Шиирлерни окъунъыз. Дудакълы сеслернен кельген сёзлерни тапып, дефтеринъызге кочюринъыз.



### Копек

Къаралтыда юрем мен,  
Хырсыз кельсе, корем мен.  
Тёгерекни долашып,  
Къаравуллыкъ этем мен.

### Арслан

Оксюргенде, давушым  
Дагъны, чёльни яньгъырта.  
Пек къуветли панджам бар,  
Ургъан ерине дагъыта.

(А. Чергеев)



### бульбуль

**Бульбуллер оте.**

### бойнуз

**Огюзнинъ бойнузлары узун.**



**8-инджи иш.** Шу сёзлерни язып алынъыз. Нокъталар ерине тюшюрильген дудакълы созукъларны косътерген арифлерни къоюнъыз. Берильген сёзлернен сёз бирикмелери язынъыз.

Иш орьнеги: *дюльбер торгъай, тёгерек савут.*



Т..ргъай, т..герек, саб..н, м..сафир, ком..р, уз..н, козыл..к,  
окс..з, осьт..ре, къ..зу, с..в, от..з, с..т, т..рна, х..раз.



3-юнджи ДЕРС

**а, ы, я** арифлери къалын созукъ сеслерни  
бильдирелер.

**и, е, э** арифлери индже созукъларны бильдирелер.

**о, у, ё, ю** арифлери базы сёзлерде къалын, базы  
сёзлерде индже окъулырлар. Меселя: **одун, ёл,**  
**юрт (о, у, ё, ю — къалын), озюм, узъди, чёль (о, ю, у,**  
**ё — индже).**

**9-ынджы иш.** Шиирни окъунъыз. Кузь акъкъында бир къач  
джумле язынъыз. Джумлелеринъизде олгъан сёзлернинъ къалын  
ве индже созукъларыны бильдирген арифлерни бельгиленъыз.

### Кузь

Тез етишти ягъмурлы кузь,  
Кете дерске балалар.  
Ягъмур ягъа гедже-кунъдюз,  
Энди сувуй авалар.

л	Я	ле
к		тип
к		р
л		зим

Кузь кельди, эм тереклернинъ  
Япракълары тёкюльди.  
Тарлаларда тютюнлер де,  
Бостанлар да сёкюльди.

Не къарылгъач авелене,  
Не турналар ойнайлар,  
Не чибин бар къораларда,  
Не чиркийлер къайнайлар.



Тек къаранлыкъ геджелерде  
Эсе сыртнынъ еллери.  
Санки дерсинъ, чертип чала  
Телефоннынъ теллери.  
(О. Амит)

**10-унджы иш.** Нокъталар ерине **ы, и** арифлерини къойып,  
джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Спортнен огърашкъан адам ч..дамлы ола.
2. Бугунъ анам ч..бerek пиширди.
3. Бабам манъа бир ч..фт ч..зма алды.
4. Кезинтиде атеш якъмакъ ичюн чал..-ч..рпы джыйдыкъ.
5. Бизим тавукъ ч..пче ч..къарды.
6. Анам тюкяндан ч..вит алып кельди.
7. Чалылар тюбюнде насылдыр бир ш..тырды эшитильди.
8. Мектеп баласы ч..ркин адетлерден узакъ олмалы.
9. Бабам дж..лап экти.
10. Биз орманда дж..лек джыйдыкъ.
11. Къартанам манъа «гузел..м-дж..г..рим» деп, айта.
12. Къышта бизде дж..йынлар ола.
13. Юзюм ш..расы пек татлы ола.
14. Бутюн къыш окъудыкъ. Ш..мди имтиан бере-джекмиз.



**ЧОКЪ**

**ЧЁК**

Бугунъ **чокъ** окъудыкъ. Дивар ягъмурдан **чёкти**.

**11-инджи иш.** Шиирни язынъыз. Дудакълы ве дудакъсыз сеслерни косътерген арифлернинъ тюбюни сызынъыз.

### Мышыкъ

Балалар корьсе, севине,  
Чагъыралар эвине.  
Сычанларны тутам мен,  
Джезаларын берем мен.  
(А. Чергеев)



**12-нджи иш.** Джумлелерни дефтеринъызге кочюрип, созукъ сеслерни бельгиленъыз.

1. — Балалар, чанъ къакъылды,  
дерске киринъыз!

2. Мен ич бир вакъыт буюк ве  
кичиклернинъ джаныны агъырт-  
майым.

3. Багъчаджы бизге: «Балалар, чий мейваларны  
джыйманъыз, пишкенлерини сайлап алынъыз», — деди.

4. Оджамыз бизге чынъ айтмасыны огретти.

5. Эвель заманларда балаларны джын-шейтанларнен  
къоркъуза экенлер.

имк	Я	н
ил		н
бестек		р



4-юнджи ДЕРС

## Е, Ё, Ю, Я

Эджа башында **е, ё, ю, я** арифлери эки сесни бильдирелер.

Меселя: **е-миш** (йэ-миш), **гъа-ет** (гъа-йэт), **ёкъ** (йокъ), **юк-сек** (йук-сек), **о-юн** (о-йун), **ях-шы** (йах-шы), **та-якъ** (та-йакъ) киби.

**13-юнджи иш.** Джумлелерни язынъыз. Эки сес бильдерген **е, ё, ю, я** арифлернинъ астыны сызынъыз.

1. Мектебимиз эвимизге пек якъын.
2. Ёлджу къая янынъда, раатланмакъ ичюн, отурды.
3. Багъчада емишлер пишти.
4. Мектепнинъ юкъары къатында бизим сыныф ерлешкен.
5. Афизе ёлакълы антерини кийди.

**14-юнджи иш.** Сёзлерни окъунъыз. Нокъталар ерине, сатыр устюнде берильген уйгъун кельген арифлерни къойып язынъыз.

**а, я**

К..милъ, к..гъыт, к..р, к..као, бек..р, к..нал, тюк..н, к..пик.

**у, ю**

К..е, ок..нч, к..зъ, к..нь, ук..мет, к..зъгю, чёк..ч, к..ль, кук..рт.

**15-юнджи иш.** Шиирлерни окъунъыз. Эки сесни бильдирген арифнен кельген сёзлерни дефтерге кочюрип язынъыз. Ургъуларыны къоюнъыз.

### Къарылгъач

Ювалайым сачакъта,  
Язын куню сыджакъта.  
Эр кунъ тюркю айтам мен,  
Кузьде сизден къайтам мен.



### Къарынджа

Чалышамыз бутюн яз,  
Артель олып яшаймыз.  
Ерге ашайт толдуруп,  
Къышта раат ашаймыз.  
(А. Чергеев)





**16-нджы иш.** Афта куньлерининъ адларыны догъру окъунъыз.

Базарэртеси, салы, чаршенбе, джумаакъшамы, джума, джумаэртеси, базар.

Ашагъыдаки суаллерге джевап берип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Ана-бабаларынъыз чалышкъан ишханелерде къайсы куньлери раатланалар?
2. Мектебинъизде къырымтатар тили дерслери къайсы куньлери ола?
3. Сизлер не куню раатланасынъыз?
4. Раатлыкъ куньлери ненен огърашасынъыз?



5-инджи ДЕРС

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

### КЪАЙТАРМА

**17-нджи иш.** Шиирни ифадели окъунъыз.

Давул гурьлей, эп сеслене  
Кеманенинъ теллери.  
Къайтарманынъ эзгисине  
Джоша юрт-къыр, чёллери.  
Давулджы ур чокъмарынъны,  
Юреклер эп къувансын.  
Къайтарманы къайта-къайта  
Яш да, къарт да ойнасын.  
(Л. Сулейман)

**18-инджи иш.** Ресимге дикъкъатнен бакъынъыз. Мында кимлер тасвирленген? Чалгъыджылар насыл алетлерде чалалар? Оюнджыларнынъ урбаларыны тарифленъыз. «Къайтарма» оюныны халкъымыз насыл байрамларда ойнай?

Суаллерге джевапларны язып, сёзлерде олгъан созукъ сеслерни къайд этинъыз.

**19-ынджи иш.** Юкъарыда берильген шиир ве ресимге эсасланып, «Дервиза байрамы» серлевалы икяе метинини язынъыз.

### Метиннинъ башы

Эльдар ве Лейля оюн тегерегине къатнайлар. Кузьде олар «Дервиза» байрамында иштирак эттилер.

### Эсас къысмы



### Метиннинъ сонъу

Эльдар ве Лейлянынъ оюныны эр кес пек бегенди. Оларгъа бахшышлар бердилер.



## ЭДЖА. СѢЗ АВУШТЫРУВ

Сѣзлернинъ бир кереден айтылгъан болюгине эджа дерлер. Меселя: *мек-теп, мек-теп-те, мек-теп-ле-ри-миз-де*.

Сѣзлер бир сатырдан экинджи сатыргъа эджаларнен авуштырылырлар: *шеф-тали, шефта-ли, ель-кен, ай-ва*.

Айры бир ариф сатырда къалдырылмаз ве экинджи сатыргъа авуштырылмаз: *одун-лар, къая-лыкъ, Зе-кие*.

Их тар: *къ, гъ, нъ, дж* сеслерни косътерген арифлер болюнмезлер.

**20-нѓжи иш.** Метинни окъунъыз. Къайд этильген сѣзлерни эджаларгъа болип язынъыз.

### Къартбабамны эслейим

Мен, мектептен къайткъанда, ёлкъапуны **ачкъаным-нен**, юзюм асмасынынъ **талдасында** къартбабамны корьдим. О, энди джамиден **къайтты**, раатлана. «Къана, **балам**! Не кетирдинъ», — деди. Мен **куньделик** дефтеримни косътердим. Анда «**яхшы**» ве «**аля**» ишаретлерини корьген сонъ: «Аферин, **йылдызым**», — деп, **манъа** бир **шефтали** узатты. Шефталини ашадым. Къартбабам мени тизине отуртты, ве **экимиз** **йырладыкъ**:

**Алим** олмакъ истер исенъ,  
 Турма, кягъыт **къарала**.  
**Джаиль** олмакъ истер исенъ,  
 Ур, къалемни **парчала**.  
 (Мемет оджа)

Метинни озь сёзлеринъизнен икяе этинъиз. Йырнынъ метинини эзберленъиз ве музыка уйдуруп, йырланъыз.

**21-инджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни, бир сатырдан экинджи сатыргъа авуштырмакъ ичюн, болюнъиз. Авуштырылмасы мумкюн олмагъан сёзлернинъ астыны сызынъыз.

Орьнек, авуч, акъбардакъ,  
 боя, бузавчыкъ, икяе, чукюндир,  
 косътермек, эйилик, къапыста,  
 оракъ, дерья, апте.

к	Я	гъыт
л		йыкъ
л		кин
мек		н

**22-нджи иш.** Шиирлерни окъунъыз. Сёзлерни, эджаларгъа болип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.



### Сызгъырчыкъ

Сызгъырып юрем мен,  
 Кузьде къайтып кетем мен.  
 Зарар берген къуртларны,  
 Тутып, гъайып, этем мен.

### Балкъурт

Ишим бардыр, керчектен,  
 Бал топлайым чечектен.  
 Къарап турмай, ишлейим,  
 Тийсенъ, яман тишлейим.

(А. Чергеев)







**23-юнджи иш.** Кроссвордларда берильген сёзлерни дефтеринъизге язынъыз, созукъ сеслернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

эв айванлары

э		к	
къ			
с		гъ	

кийик айванлар

а			л		н
т			ш		
б			ю		



7-нджи ДЕРС

## СЁЗДЕ УРГУУ

Сёзнинъ ичинде эджалардан бири кучьлюдже, ургъунен айтылыр. Бойле эджанынъ созугъы ургъулы созукътыр. Къалгъан созукълар ургъусыздыр: *мекте́п, пенджерё́, дёртюндж́и, меракълы́, келё́лер, окъуды́м, анда́, бугу́нь.*

**24-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрип, сёзлерде ургъулы эджаларны къайд этинъиз.

1. Бугунъ бизни тиш экими бакъты.
2. Эв ичинде — сыджакъ, тышта исе къар ягъа.
3. Тюкяндан пенир алдыкъ.
4. Къартанам манъа бир сыр айтты.
5. Койлюлер сюрюльген ерлерни тырнакънен тыр-найлар.
6. Мустафа пек тирнекли бир баладыр.
7. Биз къыргъа чыкъып ойнадыкъ.
8. Осман анахтарны къапу делигине тыкъты.
9. Анам манъа байрамлыкъ кольмек тикти.

**25-инджи иш.** Берильген аталар сёзлерини кочюрип, сёзлерде ургъулы эджаларны къайд этинъиз.

1. Унерсиз адам емишсиз терекке бенъзей.
2. Багъны бакъсанъ — багъ олур, бакъмасанъ — дагъ олур.

Бу аталар сёзлерини насыл анълайсынъыз? Эмек акъкъында даа насыл аталар сёзлерини билесинъыз? Хатырлап, дефтеринъизге язынъыз.

Къырымтатар тилинде ургъулар, эксерий алда, сонъки эджагъа тюше: *Бабáм тарладá ишлéй.* Лякин ургъу сёзнинъ башында ве ортасында да ола билир: *Кемáлов, чáпмады, ашáмайджакъ.*

**26-нджы иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Ургъулы эджаларны къайд этинъиз.

### Кирпи

Урбам меним — тегенек,  
Бу тегенек не керек?  
Юварланып яткъанда,  
«Тийме манъа сен!» — демек.

(А. Чергеев)



**27-нджы иш.** Берильген сёзлерни ургъуларынен язып алынъыз. Ургъусына бакъып, догъру окъунъыз.

1. Кемáл, Кемалнынъ, Кемáлдан, Кемáлдыр.
2. Айшé, Айшечíк, Айшечикнí.
3. Кельдí, кéльмеди, келеджéк, кéльмейджек.
4. Оджа́, оджамы́з, оджамызны́, оджаларымы́з.



## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**28-инджи иш.** Метинни окъунъыз. Сёзлердеки ургъуларнынъ къююлувына дикъкъат этинъиз.

### Сабля (Тёкюнти байрамы)



Къара денъизнинъ ялы бою койлеринде «сабля» деген яхшы адет бар. Кузьде, багъ-багъчалар ве бостанларда берекет джыйылып биткен сонъ, отлар ве япракълар арасында чокъ тёкюнти тапмакъ мумкюн. Айры раатлыкъ кунълери мектеп талебелери оджаларынен саблягъа чыкъалар. Ана санъа, байрам! Огълан ве къызлар эм

төкюнти джыялар, эм де көшулып, сакланма, челка оюнларына ойнайлар, шенленелер. Ана Эмине ве көардашы Алиме энди сарарып башлаган алтын тюсте бир топ япрак топладылар. Шевкетнен Айдер исе, джеви́з терегини́н тюбюндеки япраклар арасындан баягъа джеви́з джыйдылар.

Акшамгъа көадар топланган фындык, ювез ве тюрю мейваларнен джеплер, көюнлар ве сепетлер тола. Балалар сабля байрамындан буюк көуванчнен эвлерине көайталар.

1. Сизни́н көюнъизде төкюнти байрамы оламы?
2. Сиз маалленъизде насыл оюнлар ойнайсынъыз? Икяе этинъиз.
3. Биринджи джумлени көчюрип, сөзлерни́н ургюуларыны көайд этинъиз.

**29-ынды иш.** Шиирни ифадели окюнъыз.

### **Берекет буюк**

Койлюлё́р алма́ джыя́,  
Ящиклерге́ сары́п көоя́.  
Берекёт бую́к олды́,  
Анбарла́р алма́ толды́.

Сепетлё́рнен кетёмиз,  
Багъчаларгъа́ етёмиз,  
Ердён джыйы́п төкюнти́,  
Ишке́ ярды́м этёмиз.

1. Шаир не аккында икяе эте?
2. Анбарларны койлюлер ненен толдурдылар?
3. Койлюлерге балалар насыл ярдым этелер?
4. «Сабля» метини́н ве «Берекет буюк» шиирини оккуп, «Төкюнти байрамы» серлевалы метин язынъыз.



**30-ынджы иш.** Догъру окъунъыз, сёзлернинъ ургъуларына дикъкъат этинъиз.

Койдѣ мектѣп ачылды,  
Куннинъ нуру сачылды.  
Балачыкълар чапышъ,  
Китабына япышъ.

\*\*\*

Балалар, турунъыз.  
Мектепке юрюнъиз!

**31-инджи иш.** Берильген метинни окъуп, къайд олунгъан сёзлернинъ ургъуларыны къоюнъыз.

**Халкъымыз** асырлар девамында агъызавий шекильде тюрлю эсерлер яраткъан. Бу эсерлерге халкъ агъыз **яратыджылыгъы** я да **фольклор** дейлер. Къырымтатар фольклорына **тапмаджалар**, тезайтымлар, масаллар, риваетлер, йырлар, чынъ ве **манелер**, сайымлар кире. Бу эсерлер ана тилимизни зенгинлештирген халкъымызнынъ хазинесидир. Ана тилини темелли бильмек ичюн, фольклор эсерлерини огренмек керек.

**32-нджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни къулланып, джумлелер уйдуруп язынъыз ве сёзлернинъ ургъуларыны къоюнъыз.

Эким, ребер, эсап, китап, яйла, араба.



**33-юнджи иш.** Ашагъыда берильген тапмаджаларны окъунъыз. Эджаларгъа болип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Ургъулы эджаларны къайд этинъиз. Тапмаджаларнынъ джевапларыны тапынъыз.

1. Бир тонум бар, эльге сыгъмаз.  
Бир ягъы — къара, бир ягъы беяз.
2. Мавы атлас, ине батмаз.  
Макъас кесмез, терзи пичмез.



10-унджи ДЕРС

**34-унджи иш.** Сёзлерни догъру окъунъыз. Къалын ве индже созукъ сеслернинъ теляффызуна ве бу сеслерни косьтерген арифлернинъ язылувына дикъкъат этинъиз.

*азбар, эзбер*

1. Чанъ къакъалды — **азбаргъа** чыкътыкъ.
2. Мен **эзберден** шиир айттым.

*тары, тери*

1. Керим тавукъларгъа **тары** септи.
2. Биз **тери** заводуна кезинтиге бардыкъ.

*тызым, тизим*

1. Ойнагъанда, **тызымлама**.
2. Биз байрам нумайышына дёртер-дёртер **тизилип** кеттик.

*къыйын, кийин*

1. Бугунъ эсап дерсинде бир **къыйын** вазифени чездик.
2. Анам манъа: «**Кийин**, балам, тезден дерс башланаджакъ», — деди.

**35-унджи иш.** Ашагъыда берильген аталар сёзлерини кочюрип, созукъ сеслерни бильдирген арифлерни къайд этинъиз (къалын сесни — бир сызыкънен, индже сесни — эки сызыкънен).

1. Ягъмур иле ер ешерир, эмек иле иль ешерир.
2. Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.

**36-нджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Нокъталар ерине ашагъыда берильген сёзлерни къойып, дефтеринъизге язынъыз.

1. Бабам тюкяндан бир кило ... алды.
2. Аталар сёзлери ... сёзлердир.
3. Анам манъа: «Балам, мышыкъны ...!» — деди.
4. Оджамыз бизге догъру ве ... сызыкъларны огретти.
5. Анам бизге ... къавурды.

Сёзлер: *къыйыш, къыйгъача, къыйма, къыйнама, къыйметли.*



**37-нджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни окъунъыз ве олар кимлерни косьтергенини анылатынъыз.

Къартбаба — къартана, баба — ана, эмдже — ала, дайы — тизе, эниште — енге, агъа — апте — къардаш, къайын, торун, балдыз, акъраба (сой-соп), къайната — къайнана.

Сизинъ насыл сой-акърабаларынъыз бар? Оларны адларынен берабер дефтеринъизге язынъыз. Сёзлерде кельген созукъ сеслернинъ чешитлерини бельгиленъиз (къалын, индже).



11-инджи ДЕРС

**38-инджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз ве, нокъталар ерине **Ы** я да **И** арифини койып, дефтеринъизге язынъыз.

1. Меним агъам й..гирми яшындадыр.
2. Вели пек яхшы й..рлай.
3. Бизим сыныфта зай..ф окъугъан талебе ёкътыр.
4. Биз этрафымыздаки бай..рларгъа кезинтиге чыкътыкъ.



5. Къар ягъды, чай..рлар бем-беяз олды.

6. Тюневин дай..мнен енгем бизге мусафирликке кельдилер.

7. Бабам кой мектебине мудир тай..н этильди.

**39-ынджы иш.** Ё арифи сёзлернинъ башында я да ичинде расткельгенине дикъкъат этинъиз. Бунъа коре, ашагъыдаки сёзлерни, экиге болип, язынъыз.

Ёкъ, тель, тёпе, ёлджу, тегерек, сёз, ёкъсул, ёлакъ, тёмек, сёмек, сёнмек, тёшек, тёш, ёнгъа, ёнмакъ, ёсма, сёйлемек, ёлбашчы, ёрулмакъ.



**сой**  
(соймакъ)

**сой**  
(союмыз)

**40-ынджы иш.** Ашагъыда берильген сёзлернен бирер джумле тизинъиз.

Толь — тель, ток — тём, соз — сёз.

Джумлелердеки сёзлерде индже созукъ сеслерни косътерген арифлерни сызыкънен къайд этинъиз.



**41-инджи иш.** Кроссвордларда берильген сёзлерни дефтерге язып, ургъуларыны къоюнъыз.

эв къушлары

т				къ
п				й
къ				

кийик къушлар

г					дж		
ч		гъ					
къ			гъ				

Бу сёзлернен джумлелер тизинъиз.



**42-нджи иш.** Ашагыдаки ресимге бакъынъыз. Уфукъ тарафларыны бильдирген сёзлерни къулланып, дёрт джумле язынъыз.



**43-юнджи иш.** Метинни окъунъыз. Дудакълы созукъ сеслернен кельген сёзлерни кочюрип язынъыз.

### Пусла недир?

Авасы ачыкъ куньлерде уфукъ тарафыны, кунешке бакъып, бельгилемек мумкюн. Лякин булутлы, ягъмурлы-къарлы аваларда, къаранлыкъ геджелерде уфукъ тарафлары насыл бельгилене?

Бойле вакъытларда бизге пусла ярдым эте. Пусла уфукъ тарафларыны косътерген бир алеттир.

Пусланынъ эсас къысмы магнит акъребидир. Бу акъреп къалын ине шекилинде бир окъчыкънынъ устуне ерлештирилъген. Къутунынъ тюбюнде уфакъ бир даире бар, о, уфукъ тарафларыны косътере. Акърепнинъ бир уджу даима шимальни, экинджи уджу исе дженюпни косътерип тура.

Геми капитанлары, учуджылар, сеятчылар, геологлар пусласыз ёлгъа чыкъмайлар. Пусла эвель-эзельден берли инсанларгъа хызмет этип келе.



**44-юнджи иш.** Ашагъыда берильген суаллерге джевап оларакъ, джумлелер язынъыз. Джумлелердеки сёзлерде къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлернинъ астыны сызынъыз.

1. Уфукъ тарафыны насыл бельгилемек мумкюн?  
2. Пусла насыл алеттир? 3. Пусланынъ акъреби даима насыл тарафларны косътере? 4. Къырымнынъ шималь, шаркъ, дженюп, гъарп тарафларында насыл шеэрлер ерлешкен?



13-юнджи ДЕРС

## ТУТУКЪ СЕСЛЕР

Тутукъ сеслерни айткъанда, агъызымыздан чыкъкъан ава базы бир маниаларгъа огърай. Къырымтатар элифбесинде 24 тутукъ сесни косътерген ариф бар: **б, в, г, гъ, д, ж, з, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, дж, ш, щ.**

Къырымтатар тилинде **гъ, къ, нъ, дж** сеслери эки бельгинен язылсалар да, бирер сесни бильдирелер.

Меселя:

**гъ** — *гъайрет, гъалиба, гъае, гъыртлакъ;*

**къ** — *къара, къамыш, къум;*

**нъ** — *денъиз, манъа, танъ;*

**дж** — *джевиз, оджа, джума, авджы.*

**45-юнджи иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Эки бельгинен язылгъан арифлернинъ тюбюни сызынъыз.

Джафер сувгъа барды. Къопкъагъа сув толдурды. Ёл бою сув акъты, къопкъа енгиллешти. Джафер къопкъасы тешик олгъаныны бильмедиди.

**46-нджы иш.** Тапмаджаларны окъуп, джевапларыны тапынъыз.  
Эки бельгинен язылган тутукъ арифлерни къайд этинъыз.

Дагда-чѣльде яшайым,  
Къавун-къарпыз ашайым.  
Авджыларны корьгенде,  
Титремеге башлайым.

Т		В			Н
---	--	---	--	--	---

Ешилъ япракъ салланыр,  
Салландыкъча, алланыр,  
Къызара-къызара, ал олур,  
Джумле онъа хошланыр.

а			а
---	--	--	---

(А. Чергеев)

### **Н—НЪ**

**Н** — арфини айткъанда, тилимизнинъ уджу усть тишлерге токъуна.

Меселя: *нане, невбет, нохут, насыл.*

**НЪ** — сесини айткъанда, тилимизнинъ арттаки къысмы танълайгъа котериле.

Меселя: *танълай, къонъуз, енъ, энъ.*

Къырымтатар тилинде **НЪ** сеси чокъ сѣзлерде къулланыла.

1. Бир эджалы сѣзлерде: *анъ, бенъ, енъ, кенъ, онъ, сонъ, танъ, чынъ* киби.

2. Сѣзлернинъ ортасында: *анълав, бенъземек, гонъюль, енъиш, денъишмек, инъильти, кенъеш, манълай, манърашмакъ, онъайтлы, онъартмакъ, сынъыр, синъир, энъсе, янълыш, янъы, манъа, санъа, онъа, бунъа, шунъа* киби.

3. Сѣзнинъ сонъунда:

*китапнынъ, къалемнинъ; китабынъ, къалеминъ;*



**он — 10**

**онъ (сагъ)**

**47-нджи иш.** Сёз башына я да сонъуна ариф кьошып, янъы сёзлер уйдурып язынъыз. Бу сёзлер насыл маналарны анълата (предмет, алямет, арекет)?

къал		е
къал		а

къаз		а
къаза		н

из		а
из		т

ал		д
ал		а

асма		къ
асма		б

ал		н
ал		б

ан		а
анъ		т

онъ		с
онъ		а



**48-инджи иш.** Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз. Нокъ-талар ерине тюшип къалгъан **н, нъ** арифлерини кьоюнъыз.

1. Биз би..гедже сайдыкъ. 2. Мектепнинъ азбарында я..ы би..а кьюрулды. 3. Дерсте.. со..ра багъчада алма джыйдыкъ. 4. Мектепни.. дивары..да «Хош кельди.. из, балалар!» деп язылгъа.. . 5. Анам аптеме узун е..ли антер тикти. 6. Чатырдагъ — Къырымнынъ э.. юксек дагъларындан бири. 7. Кузьде табиатта чокъ де ..ишмелер ола: тереклер..и.. япракълары сарара ве тёкюлелер, отлар кьюра, авалар сувуй. 8. Э..иштем ма..а я..ы къалпакъ багъышлады.



## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**49-ынджы иш.** Ресимге дикъкъатнен бакъынъыз. Мында не тасвирленген? Балалар не ерде чалыша? Олар насыл ишнен огърашалар? Суаллерге эсасланып, балаларгъа ад къоюнъыз. Файдаланмакъ ичюн сёзлер ве сёз бирикмелерини къулланып, «Мектеп азбарында» серлевалы метин язынъыз.



**Файдаланмакъ ичюн сёзлер ве сёз бирикмелери:**  
алтын кузь, япракълар сарарып тёкюльди, темизлейлер,  
лескер, тырнавуч, сипирки, араба, темиз азбар.



## ЙЫМШАКЪЛЫКЪ ИШАРЕТИ (Ъ)



*урлукъ*

*урьлюк*

1. Къалын созукълардан сонъ тутукъ сес йымшакъ окъулса, ондан сонъ **Ъ** язылыр. М е с е л я : суаль, учъ, орьнек, кунъ.

2. Индже созукътан сонъ кельген йымшакъ **Л** янында **Ъ** язылыр.

Меселя: биль, кель, бельги.

**Йымшакъ тутукълардан сонъ Ъ чокъусы шу киби сёзлерде язылыр:**

**ЗЪ** — козь, козьлюк, кузь, кузьгю, озъ;

**ЛЪ** — дюльбер, дюльгер, голь, гуль, ильк, кель, кольге, кольмек, куль, кульмек, мешгъуль, мульк, ноль, ольмек, ольчев;

**НЪ** — гонъ, кунъ, кунъдюз, кунълев;

**РЪ** — бааръ, бурьтюк, къааръ, орьгю, орькен, орьмек, орьнек, орьселенмек;

**СЪ** — косьтек, косьтермек, кусьмек;

**ТЪ** — кутьмек, отькюр, отьмек;

**ЧЪ** — учъ, кочьмек.

**50-нджи иш.** Язынъыз. Йымшакълыкъ ишаретинен язылгъан сёзлернинъ астыны сызынъыз.

Базар куню бабамнен чёльге чыкътыкъ. Дагълардан салкъын ельчик эсе эди. Биз голь янында раатландыкъ,



гольде ювундыкъ. Анда Ильяснен Билял да бар эдилер. Оларнен ойнадыкъ, кульдик ве шеньлендик. Акъшам салкъыны тюшкен сонъ, эвге къайттыкъ.

**51-инджи иш.** Берильген сёзлерни язынъыз. Нокъталар ерине сатыр устюндеки къатты ве йымшакъ тутукъларны къоюнъыз.

**З, зь**

Я..да, ку..де, ту.., са.., бу.., ко..люк, оз.., сё.., бо.. .

**Л, ль**

А..ды, а..бом, а..ма, а.. этмек, а..пинист, а..къа, а..тын, а..чакъ, то.., но.., суа.., то..ды, бо.. .

**Н, нь**

То.., ку.., ку..дюз, у.., ту..дра, толкъу.., ту..ч.

**Р, рь**

А..тыкъ, о..тю, о..дек, о..мек, о..ман, къа..гъа, къа..т, Ха..ков, о..нек, о..селемек, у..мет.

**С, сь**

О..ман, о..мек, та..ма, о..мюр, ко..тер, та..дыкъ.

**Т, ть**

О..лукъ, о..лакъ, о..кюр, о..мек, о..кердик.

**Ч, чь**

А.., у.., ку.., къа.., са..ма, ко.., ке.. .



**52-нджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлерден файдаланып, дёрт джумле язынъыз. Джумлелердеки сёзлерде дудакълы созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Кузь, орьдим, урьмет этем, косътерген экен.



## Ъ, Ъ АЙЫРЫДЖЫ ВАЗИФЕСИНДЕ

Сёзнинъ ортасында, созукъ сеснен башлангъан эджаны ондан эвель кельген тутукътан айырмакъ ичюн, **Ъ** я да **Ь** язылыр.

1. Созукъ сестен эвель кельген тутукъ къатты айтылса, о вакъыт **Ъ** язылыр. Меселя: *хавъяр, разъезд, объект* киби.

2. Созукъ сестен эвель кельген тутукъ йымшакъ айтылса, о вакъыт **Ь** язылыр. Меселя: *анъане, дерья, Зекерья, Ильяс, Мерьем, урьян-пурьян, эшья* киби.

**53-юнджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлер ярдымынен джумлелер уйдуруп, язынъыз. Джумлелердеки сёзлерде къалын ве индже созукъларны косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Хавъяр, дерья, эшья, Ильяс.

**54-юнджи иш.** Джумлелерде нокъталар ерине **Ъ, Ъ** къойып, дефтеринъизге язынъыз.

1. Суф..ян агъа айдавджы олып чалыша.

2. Уста тез..я башында чалыша.

3. Дюн..я бизим мувафакъиетлеримизге шаша.

4. Баар..де балыкълар хав..яр таш-лайлар.

дюн	<b>Ь</b>	я
мел	<b>Ь</b>	эм

**55-инджи иш.** Тапмаджаларны окъуп, джевапларыны язынъыз.  
Язгъан сёзлерде созукъ сеслернинъ астларыны сызынъыз.

Козю ёкъ, корьсете,  
Сёзю ёкъ, огрете.

К			ь			К
---	--	--	---	--	--	---

Чаптым, чаптым, озамадым,  
Эль узаттым, туталмадым.

К	О		ь		
---	---	--	---	--	--



**56-нджи иш.** Шиирни ифадели окъуп, кочюрип язынъыз.  
Нокъталар ерине келишкен ишаретни къоюнъыз.

Сенинъ кенъ ве улу топрагъынъ,  
Битмеген берекет дер..ясы.  
Не къадар бай, ешилъ къыр, дагъынъ,  
Энди ёкъ кечмишнинъ кер..ясы.

(Р. Халид)



17-нджи ДЕРС

## ЯНЪГЪЫРАВУКЪ ВЕ САГЪЫР ТУТУКЪЛАР

Тутукълар янъгъыравукъ ве сагъыр олалар.  
Янъгъыравукълар давушнен, сагъырлар исе  
шувултыннен айтылыр.

Къырымтатар тилинде 13 янъгъыравукъ ве 11  
сагъыр тутукъ сес бар.

Янъгъыравукъ: **б, в, г, гъ, д, ж, з, л, м, н, нь, р, дж.**

Сагъырлар: **п, ф, к, къ, т, ш, с, ч, х, ц, щ.**

**57-нджи иш.** Ашагыда берильген сёзлернен бирер джумле тизинъиз. Сёзлердеки янъгыравукъ тутукъларнынъ астыны бир сызыкънен, сагыр тутукъларнынъ астыны эки сызыкънен сызынъыз.

Нумюне: ад—ат. Меним адым Мустафа. Чобан аткъа минди.

Ад — ат, аз — ас, зийрек — сийрек, дал — тал, дерс — терс, джам — чам, агъа — акъа.

**Эсинъизде тутунъыз: 8 дане янъгыравукънынъ сагыр чифти бар:**

**б, в, г, гъ, д, ж, з, дж.**

**п, ф, к, къ, т, ш, с, ч.**

Бу чифтлерни яхшы бильмек керек. Эр бир сагыр сес ялынъыз озюнинъ чифти олгъан янъгыравугъынен алмаштырылыр.

Меселя: *китап, курек, къазыкъ* киби сёзлерге созукъ сесли ялгъама къошулгъанда, сагыр **п, к, къ** сеслери янъгыравукъ **б, г, гъ** сеслерине чевирилир *китап — китабым, курек — курегим, къазыкъ — къазыгъым.*

**58-инджи иш.** Язынъыз. Берильген сёзлерде сагырларнынъ ве оларнынъ янъгыравукъ чифтлерининъ астыны сызынъыз.

Ада — ата

дая — тая

ягъ — якъ

ястыкъ — яздыкъ

эзмек — эсмек

зыкъы — сыкъы

озъ — ось

бай — пай

бор  
иля  
махре  
та

ДЖ



**59-ынджы иш.** Сёзлерни дефтеринъызге язып алынъыз. Нокъталар ерине сатыр устюнде берильген янъгыравукъ ве сагъыр сеслерден уйгъун союны къоюнъыз.

**в — ф**

А.., сыны.., пиля.., аю.., тала.., буза.., бу.., шере.., къылы.., Асано.., ча..ке.

**б — п**

А..селям, А..къадыр, то..чу, ко..юк, къо..къа, къа..укъ.

**дж — ч**

Иля.., къала.., къылы.., топа.., кире.., ин..ир, э..ки.



18-инджи ДЕРС

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**60-ынджы иш.** Ресимге бакъынъыз. Берильген плангъа эсасланyp, «Окъувгъа авеслик» серлевалы икяе язынъыз.



## План

1. Китапхане.
2. Окъуш.
3. Меракълы субет.
4. Окъувгъа авеслик.

Язгъан джумлелеринъизде сёзлернинъ сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ арифлерини бир ве эки сызыкънен бельгиленъиз.



19-ынджы ДЕРС

**Ж** сеси рус тили вастасынен кирген сёзлерде ишлетилир. Меселя: *журнал, жакет*. **Дж** сеси къырымтатар тилине хас бир сестир. Меселя: *Джафер, джигер, джевиз*.

И х т а р : эджнебий тиллерден кирген базы сёзлерде де **дж**ола билир. М е с е л я : *жемпер, бриджи, Джамна (озен), Джек (ад)*.

**61-инджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни язынъыз. Берильген сёзлерде нокъталар ерине **ж** я да **дж** арифини къоюнъыз.

1. Алим къараман, пек ..есюр адам экен.
2. Аптеме тюкяндан бир ..акет алдыкъ.
3. Къартбабам эски костюмини ..илеткасыз киймей.
4. Агъам татильге кельгенде, къомшу балалары чапышып кельди де, анамдан му..де истедилер.
5. Анам севингенинден балаларгъа бир оглюк ..евиз чыкъарып берди.
6. Эм..ем пен..ерлерни боялады.
7. Багъчада ин..ир пишти.
8. ..ора ве ..еня меннен бир сыныфта окъуйлар.
9. Бизим мектепнинъ талебелери Пари.. талебелеринен мектюплешелер.

**62-нджи иш.** Берильген сёзлерни яндаш сёзлернен окъунъыз. Сёзлернинъ башларында **е, э** арифлерине дикъкъат этинъыз.

Эди — еди	эмиш — емиш
эль — ель	энъ — енъ
элли — елли	эр — ер
эмек — емек	

Бу сёзлернен 7 джумле язынъыз.

**63-юнджи иш.** Джумлелерни язып алынъыз. Нокъталар ерине, **къ** я да **к** арифлерини язынъыз.

1. Дайым яйляда ..ой бакъа.
2. Айван фермасы ..ойден узакъ ерде ерлешкен.
3. Эрте сачкъан — ..яр этер (аталар сёзю).
4. Ёлбашчы ..озю ачыкъ адам, эр шейни биле.
5. Эмджем манъа бир ..озу береджек.
6. Ана баласыны ..олуна алды.
7. О, баласынен ..ольгеде отура.



**64-юнджи иш.** Ашагъыда берильген къалын ве индже сесли сёзлерни окъуп, теляффызуна дикъкъат этинъыз. Джумлелерни кочюрип язынъыз, сёзлернинъ ургъулы эджаларыны къайд этинъыз.

**толь**

Толь кягъыты.

**тёль**

Тёль алув.

**тель**

Индже тель.

**ток**

Электрик току.

**тёк**

Мерекепни тёкти.

**тек**

Тек сайы.

**чокъ**

Чокъ яхшы.

**чёкти**

Ягъмурдан дивар  
чёкти.

**чекти**

Тюкянджы манъа  
ягъ чекти.



**соз**  
Сёзлерни созып  
айта.

**топ**  
Футбол *топу*.

**домна**  
*Домна* собасы.

**сонъ**  
Дерстен *сонъ*  
ойнадыкъ.

**сёз**  
Санъа сёз берем.

**тёпе**  
Юксек *тёпе*.

**дёрт**  
*Дёрт* кунъ.

**сён**  
Атеш *сёнди*.

**сез**  
Тавукъ къоркъу  
*сезди*.

**тепе**  
Бу ат *тепе*.

**дерт**  
*Дертке* ограды.

**сен**  
*Сен* не япасынь?



20-нджи ДЕРС

## СЁЗЛЕРДЕ ИЙ, ЙИ, ЙЫ СЕСЛЕРИНИНЪ БИРИКМЕЛЕРИ

**65-унджи иш.** Сёзлерни кочюрип язынъыз, маналарыны айтынъыз ве эр бир сёзде **ий** сеслерининъ астыны сызынъыз.

Бий, зийнет, зийрек, ийлекар, метий, мий, кийди, кийиз, кийик, сийрек, тиймек.

**66-нджы иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Йотлашкъан сесли сёзлерни ве **йы** сеслер бирикмесинен кельген сёзлерни кочюрип, ургъуларыны къайд этинъиз.

Ель эскенде, джыллы ава салкъынланды,  
Экинлер де, денъиз киби, толкъунланды,

Къуванышып, чочамийлер йырладылар.  
 Кобелеклер чечеклерни сырладылар.  
 Къозу-къойлар орип чыкъты къыргъа таба.  
 Онда тулуп-зурнасыны чалды чобан.  
 Эр шей ойле ярашыкъ ве арекетли.  
 Кой чёлю не къадар онъ, берекетли.

(О. Амит)

**67-нджи иш.** Берильген сёзлерни язып, ичиндеки **йы, йи** сес бирикмелерининъ астыны сызынъыз.

Дайы, йип, йыр, йипек, йымырта, йигит, йыгъын, йыкъым, йылтырай, йымшакъ, йылдыз, йылкъы, йыртмакъ, йылан, чайыр, йыртыджы.



**68-инджи иш.** Шиирлерни окъунъыз. **Йы** бирикмесинен кельген сёзлерни тапып, дефтеринъизге кочюринъиз. Созукъ сеслерни косьтерген арифлерни бельгиленъиз.

### Тавукъ

Къакъылдайым азбарда,  
 Тобанларнынъ янында.  
 Сизге, балалар, йымырта  
 Береджегим ярын да.



### Тавшан

Тавда, чёльде яшайым,  
 Хавуч, хыяр ашайым.  
 Авджыларны корьгенде,  
 Титремеге башлайым.

(А. Чергеев)



## ДЖУМЛЕ

**69-ынджи иш.** Метинни окъунъыз. Бу парчада къач джумле бар? Биринджи джумледе не акъкъында айтыла? Я экинджи, учюнджи, дёртюнджи ве бешинджи джумлелерде не акъкъында айтыла?

Тарлалардаки берекет джыйылып алынды. Койлюлер келеджек йылнынъ берекетине темель къоялар. Тарлаларгъа кубре ташыйлар. Улукъларны темизлейлер. Тракторлар ер сюрелер. Тюневин къар ягъды. Орталыкъ бем-беяз олды.

**Сёзлер вастасынен анълатылгъан фикирге джумле дейлер. Джумле там бир фикирни анълата.**

Месея: *Сентябрь кельди. Балалар мектепке къатнайлар.*

Джумле бир сёзден де ола билир.

Месея: *Баарь. Авалар къызды. Авушуджы къушлар учып кельдилер.*

**70-инджи иш.** Окъунъыз. Эр бир джумленинъ башыны ве сонъуны тапынъыз. Язып алынъыз. Эр бир джумленинъ сонъунда нокъта къоюнъыз. Баш арифлерни керек олгъан ерлеринде язынъыз.

Чанъ къакъылды балалар сыныфларына кирдилер бутюн сыныфларда дерс башланды бизим сыныфта беден тербиеси олды оджамыз бизни макътады.



**71-инджи иш.** Ашагыдаки суаллерге толу джевап берип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Сенинъ адынъ недир?
2. Сен къачынджи сыныфта окъуйсынъ?
3. Сизинъ сыныфынъызда къач талебе окъуй?
4. Сен раледе кимнен отурасынъ?
5. Сизде эр кунъ къач дерс ола?
6. Сизинъ дерслеринъиз саат къачта башлай?



22-нджи ДЕРС

## ДЖУМЛЕДЕКИ СЁЗЛЕР АРАСЫНДА БАГЪ

**72-нджи иш.** Икяени окъунъыз.

### Яз ягъмуры

Кокни булутлар къаплады. Къатты ель эсти. Орталыкъ къаранлыкълашты. Кок гудюрдеди. Яшын яшнап башлады. Кучьлю ягъмур ягъды. Буюк сель акъты. Балалар ягъмургъа къувандылар. Бираздан ава ачылды. Ава тазерди.

Ашагыдаки суаллерге экишер сёзнен язылы джевап беринъиз.

Иш орьнеги:

(не?) (нени?)  
... къаплады. ... къаплады.

Булутлар къаплады.

Кокни къаплады.

<sup>не?</sup> 1. ... эсти. <sup>насыл?</sup> ... ель. <sup>не?</sup> 2. ... къаранлыкълашты. <sup>не?</sup> 3. ...  
<sup>не?</sup> гудюрдеди. 4. ... яшнап башлады. <sup>не?</sup> 5. ... ягъды.  
<sup>насыл?</sup> ... <sup>не?</sup> ягъды. <sup>насыл?</sup> 6. ... акъты. ... сель.

Джумледеки сёзлер бири-бирине манаджа багъ-  
ланыр. Бу багъны суаллер ярдымынен тапмакъ  
мумкюн.

**73-юнджи иш.** Суаллерге джевап берип, сёз бирикмелерини  
язынъыз.

(не вакъыт?) ... турдым; пенджерени ... ; ... сувнен  
 (насыл?) (нени?)  
 ювундым; ... къаве ичтим; ... джыйыштырдым;  
 (къачта?)  
 саат ... мектепке кеттим.

Сёз бирикмелерини «Талевенинъ сабасы»  
серлевалы икяеде къулланынъыз.

муэндис  
учуджы



**74-юнджи иш.** Берильген сёзлерден файдаланып, сыныф  
оданъыз акъкъында тариф метинини язынъыз.

сыныф  
 пенджерелер  
 ралелер  
 диварлар

ярыкъ, балабан, тар  
 юксек, кенъ  
 янъы, темиз  
 беяз, мавы, пемпе тюсте



## ДЖУМЛЕДЕ МУПТЕДА ВЕ ХАБЕР

1. Джумледе иш-арекетни ким я да не япкъаныны косътерген сёз **муптеда** олур. Муптеда: **ким?** я да **не?** суалине джевап бере. Месея: *Айше окъуй. Ким окъуй? — Айше (муптеда). Ель эсе. Не эсе? — ель (муптеда).*

2. Джумледе предметнинъ не япкъаныны, онъа не япылгъаныны, не олгъаныны бильдирген сёзлерге **хабер** дейлер. Хабер джумледе иш-арекетни бильдире. Хабер — **не япа? не япты? не япылды?** киби суаллерге джевап берир.

Месея: *Талелелер окъуйлар. Талелелер не япалар? — Окъуйлар (хабер). Къуш учты. Къуш не япты? — учты (хабер).*

**Муптеда ве хабер джумленинъ баш азаларыдыр.**

Иш-арекетни ким  
беджере?

**Муптеда**

*Талеле*

*Къуш*

*Балыкъ*

Иш-арекетни бильдирген сёз

**Хабер**

*окъуй*

*уча*

*ялдай*

**75-инджи иш.** «Кой» метининде эр джумледе исимлерни фииллеринен берабер кочюрип язынъыз.

Эр джумледе исим — муптеда, фииль исе хабер вазифесинде кельгендир.

### Кой

Гедже кечти. Кунь догъды. Кой уянды. Кой джанланды. Койлюлер кетелер. Иш башланды. Тракторлар кочъти. Комбайн джонеди. Чёль гурьледи. Иш къайнады.



**76-нджы иш.** Ашагъыда эр айры предметнинъ не якъяныны ве онынънен не япылгъаныны язынъыз. Хаберлерни, файдаланмакъ ичюн берильген сёзлерден, алынъыз.

Иш орьнеги: *Талебе окъуй.*

*Ай ярыкълана.*

Оджа ... . Машина ... . Учакъ ... . Яшын ... . Балыкъ ... .  
Ат ... . Кок ... . Кунеш ... . Бульбуль ... . Копек ... . Денъиз ... .  
Лампа ... . Озен ... . Пычкыы ... . Гудок ... . Бала ... . Сабун ... .  
Дивар ... . Ягъмур ... . Чечек ... .

### Файдаланмакъ ичюн сёзлер:

Авлай, кете, яшнай, акъа, кишней, гудюрдей, догъа, оте, уча, далгъалана, яна, пыча, копюре, йыкыла, окъута, джылай, ягъа, ача, ялдай, багъыра.





**77-нджи иш.** Нокъталар ерине файдаланмакъ ичюн сёзлерни къулланып хаберлерге уйгун кельген муптедалар язынъыз.

*Ат кишней*

... авлай

... миявлай

... улуй

... йырлай

... мунърей

*Къой магърай*

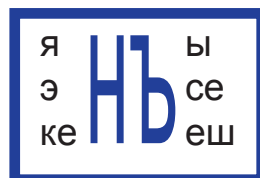
... догъа

... гъаркъылдай

... вызылдай

... гурюльдей

... уча



### **Файдаланмакъ ичюн сёзлер:**

Сыгъыр, мышыкъ, трактор, чибин, къашкъыр, бала, кунеш, копек, къаргъа, къуш.



**24-юнджи ДЕРС**

**78-инджи иш.** Ашагъыдаки муптедаларгъа уйгун хаберлер сайлап, джумле тизинъиз. Ондан сонъ, иш орьнегинде косътерильгени киби, муптеда ве хаберлерге суаллер кетирип, язынъыз.

Иш орьнеги: *Къуш уча. Къуш не япа? Уча. Не уча? Къуш.*

### **Муптеда**

Учакъ

Чалгъыджы

Трактор

Кунеш

Сув

Завод

Ай

### **Хабер**

чала

уча

догъа

гурюльдей

акъа

чыкъты

къурула

**79-ынджы иш.** Ашагъыда берильген муптедаларгъа хаберни, хаберлерге исе муптедаларны озюньиз келиштирип, джумлелер тизинъиз.

**Муптеда.** Берекет, фабрика, талебе, багъча, озен, сют, сычан, къар, турна, баарь.

**Хабер.** Арта, къурдыкъ, толдурдыкъ, огренемиз, чалышалар, окъуйлар, къазаналар, келелер, топланалар, япалар.

**80-инджи иш.** Метинни дефтеринъизге кочюрип языньиз. Муптедаларнынъ астыны бир сызыкънен, хаберлернинъ астыны эки сызыкънен сызыньиз.

### Мектепте саба

Мектеплер ачылды. Талелелер топланды. Сыныфлар толды. Чанъ къакъылды. Оджа кельди. Дерс башланды. Оджа анълата. Талелелер динълей. Оджа айта. Талелелер язалар.



**81-инджи иш.** Ашагъыда берильген хаберлернинъ янына муптедалар язып, джумлелер тизинъиз. Язгъан джумлелеринъиз бири-бирине багълы олып, «Баарь» серлевалы бир икье олсун.

**Сёзлер:** къыздыра, кельди, ириди, джанланды, учып кельдилер, ойнайлар, къуваналар, чалышалар, сюрелер, къайнай, гурълей, къазалар, пытайлар, ешиллене, къызды, чешит ренкке кирдилер, гонъю осе, шеньленелер, йырлайлар.





## ДЖУМЛЕНИНЪ ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫ

**82-нджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни язып алынъыз. Къайд этильген сёзлерге дикъкъат этинъиз ве астларыны далгъалы сызыкънен сызынъыз.

**Сентябрьде** кузь келе. **Кузьде** япракълар сарара. **Багъчаларда** юзюмлер топлана. **Чёллерде** экинлер чалынып бите. Ашлыкълар **анбарларгъа** ташыла. **Бостанларда** зарзаватлар котериле. **Тарлаларда** даметлер япыла. Куньлер **кунь-куньден** кыискъара. Къушлар **сыджакъ мемлекетлерге** авушалар.

Джумледе муптеда ве я да хабернинъ манасыны изалагъан, тамамлагъан сёзлерге **экинджи дередже азалары** дейлер.

Меселя: **Оджа яхшы анълата. Аляджы талебелер кезинтиге кеттилер.** Къайд этильген сёзлер муптеда ве хабернинъ манасыны тамамлап келелер. Биринджи, экинджи джумледе **яхшы, аляджы, кезинтиге** сёзлери экинджи дередже азаларыдыр.

**Оджа дерсни яхшы анълата. Ким анълата?** — **оджа анълата** (оджа — муптеда, **анълата** — хабер). **Нени анълата?** — **дерсни анълата. Насыл анълата?** — **яхшы анълата** (экинджи дередже азалары).

Джумлени азаларгъа айырув ишини муптеда ве хаберден башламакъ керектир.

Джумледе экинджи дередже азалары: **насыл? кимни? нени? не? не заман? къайда? неден?** киби суаллерге джевап берелер.

**83-юнджи иш.** Икяени окъунъыз. Джумлелерде, суаллерге коре, экинджи дередже азаларыны къойып, кочюрип язынъыз.

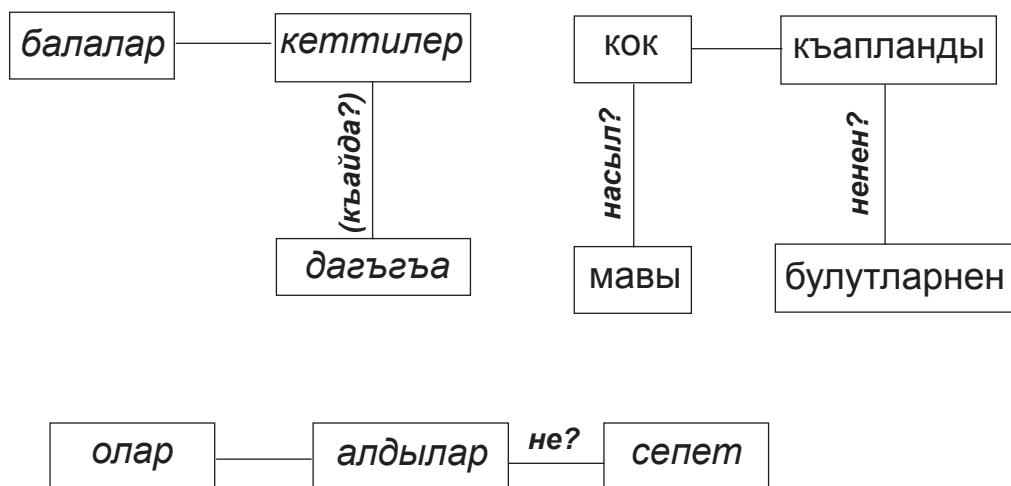
# Джилек джыйгъанда

Балалар (къайда?) ... кеттилер. Олар (не?) ... алдылар. (Насыл?)... джилеклер (насыл?) ... пишкен. Ешилъ япракълар арасында (насыл?) ... джилеклер пек ярашыкъ тура. Балалар (не?) ... джыйдылар. Олар (насыл?) ... джилеклерни джыйгъан сонъ ашадылар, раатландылар. Балалар къалгъан (нени?) ... (къайда?) ... толдурдылар. (Насыл?) ... кок (ненен?) ... орытюльди. (Насыл?) ... ягъмур ягъды. Балалар (къайда?) ... къайтты.

Иш орьнеги: *Балалар (къайда?) ... кеттилер.*  
*Балалар дагъгъа кеттилер.*

**84-юнджи иш.** Юкъарыдаки икяеден беш джумле сайланъыз. Къайсы сёзлер хаберни иза этип келелер, схемаларнен косътеринъиз.

Иш орьнеги:





**85-инджи иш.** Эр бир ресимге бирер джумле тизинъиз. Тизген джумленъизде муптеданынъ тюбюни бир сызыкънен, хабернинъ — эки сызыкънен ве экинджи дередже азаларынынъ тюбюни далгъалы сызыкънен сызынъыз.



26-нджы ДЕРС

Экинджи дередже азалары олгъан джумлелерге **кениш джумле** дейлер. Экинджи дередже азалары олмайып, ялынъыз муптеда ве хабири олгъан джумлелерге **кениш олмагъан** джумле дейлер.

1. Кунеш къыздыра.
2. Ашлыкълар далгъалана.
3. Балалар ювуналар.

} Кениш олмагъан  
джумлелер

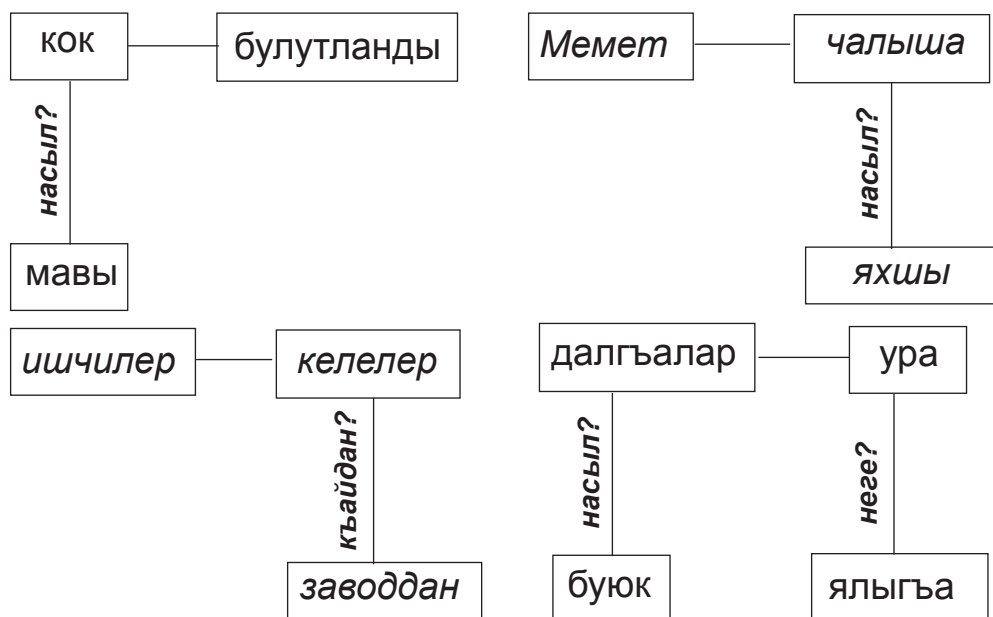
1. Кунеш яхшы къыздыра.
2. Сары башлы ашлыкълар ельден далгъалана.
3. Шенъ балалар тынч денъизде ювуналар.

Кениш  
джумлелер

**86-нджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерге экинджи дередже азалары кьошып, кениш джумлелер япынъыз.

Дюльгер эренделей. Балалар ойнай. Эмир окъуй. Эльвира келе. Байрам кечти. Дюльгер чалыша. Ель эсе. Кунеш догъды. Байракъ далгъалана. Къар ягъа. Сувлар бузлай. Эгинлер далгъалана. Чечеклер ачты. Турналар къонды. Эким бакъа. Бульбуллер йырлай. Киразлар пишти. Чёллер ешерди. Тереклер бурьленди. Наврез кельди.

**87-нджи иш.** Схемаларнен берильген джумлелерни сатырларнен язынъыз. Муптедагъа ве хаберге багъланып кельген экинджи дередже азаларгъа дикъкъат этинъиз.



**88-инджи иш.** Берильген джумлелерни кочюрип язынъыз, экинджи дередже азаларынынъ астларыны сызынъыз.

1. Балалар масал окъуйлар. 2. Ягъмурлы кузь кельди. 3. Къайыкъ денъизге кетти. 4. Балалар тенеффюсте азбаргъа чыкътылар. 5. Къатты сувукъ топракъны, сувны бузлатты. 6. Къара, беяз къушлар юксек тереклерге къондылар. 7. Гульбагъчамызда къырмызы, беяз, сары чечеклер ачты.



**89-инджи иш.** Къавузлар ичиндеки суаллерге коре экинджи дередже азалары къошып, кениш джумлелер япынъыз. Керек олгъан ерлерде манасына коре сёзлернинъ сырасыны денъиштиринъыз.

1. Бабам ... .. кетти (не заман? къайда? ненен?).
2. Балалар ... .. яздылар (не заман? къайда? не?).
3. ... яшын ... урды (насыл? нени?).
4. (насыл?) ... койлюлер ... .. сюрелер (не? ненен?).
5. (насыл?)... комбайн ... .. чала (нени? къайда?).
6. (насыл?) ... кобелеклер ... .. къоналар (не ерге).
7. Биз ... .. яшаймыз (насыл? къайда?).



27-нджи ДЕРС

**90-инджи иш.** Ашагъыдаки «Арман вакъты» икяесини окъунъыз. Джумлелерде къайсы сёзлер муптеданы ве къайсы сёзлер хаберлерни иза эткенлерини анълатынъыз.

## Арман вакъты

Кунеш орталыкъны къыздыра. Алтын башлы, токъ урлукълы ашлыкълар денъиздай далгъалана. Койлюлер чельде къызгъын чалышалар. Джиксиз ызанларда



комбайнлар эгинлерни чала, бастыра. Ашлыкъны, чувалларгъа толдуруп, элеваторларгъа алып кетелер. Койлюлер берекетке къуваналар.

**91-унджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, экинджи дередже азалары язынъыз.

Мен ... байыргъа чыкътым. Аляджы балалар ... кетелер. Къырымнынъ ... шеэри Акъмесджиттир. Койлюлер ... къайталар. Койнинъ чёллери ... толу.



**92-нджи иш.** Ашагъыда берильген хаберлерге муптеда, ве экинджи дередже азалары къошып, кениш джумлелер тизинъиз.

Иш орьнеги: *Мемет яхшы чалыша.*

Чалыша	язды	кенишлей
анълатты	къурдыкъ	отура
осемиз	окъуй	ялдай
динълей	кетирдик	ойнай

**93-юнджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни эв айванларына, къушларгъа, балыкъларгъа, боджеклерге ве ашератларгъа айырып язынъыз.

Эв айванлары: сыгъыр, ...

Къушлар: къаргъа, ...

Балыкълар: сом, ...

Боджеклер, ашератлар: кобелек, ...

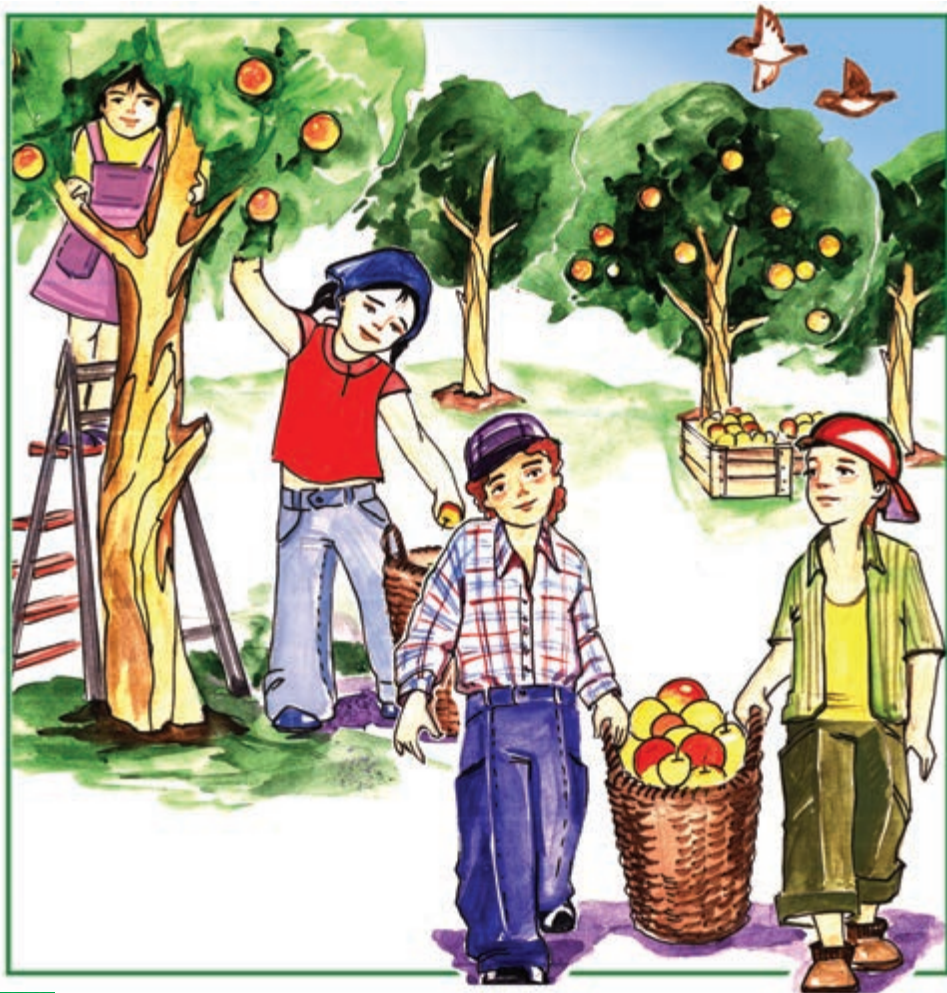
Къаргъа, кобелек, сом, сыгъыр, эшек, хамси, чибин, ат, деве, тавукъ, папий, балкъурт, мусюр, къатыр, чегертки, къарынджа, тыртыр, чавке, торгъай, эчки, бульбуль, къарылгъач, къой, къыргъый, къартал.

Бир къач сёзнен кениш олмагъан джумлелер тизинъиз.



## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**94-юнджи иш.** Ресимни козетинъиз. Балаларгъа адлар къоюнъыз. Ресим узеринде суаль джумлелерини уйдурынъыз. Бу суаль джумлелеринъизге джевапларны язынъыз. Язгъан джумлелеринъизде баш ве экинджи дередже азаларыны бельгиленъиз.



Ресимни дикъкъатнен козетип, анда тасвирленген вакъиагъа багъышлангъан икяе метини язынъыз. Метининъизге серлева къоюнъыз.



**95-инджи иш.** Ашагыда берильген сёзлерни эки сырагъа тизип, **ичем** ве **ашайым** сёзлеринен багълап язынъыз.

Нумюне: *чай ичем, отьмек ашайым.*

Чай, кобете, сют, илядж, алма, хыяр, пексимет, шербет, эльва.

**96-нджы иш.** Шу парчаны, эки адам олып, суаль-джевап шеклинде окъунъыз.

### Сен сабалары не япасынъ?

— Сен сабалары не япасынъ?

— Мен, саба тургъаным киби, одамнынъ пенджересини ачам, талим алам. Сонъ къолларымны, юзюмни ве къулакъларымны яхшы этип ювам.

— Сонъ даа не япасынъ?

— Чёткюнен тишлеримни темизлейим. Юзьбезнен сюртюнем. Ондан сонъ сачларымны тарайым.

— Даа нелер япасынъ?

— Яткъан одамны джыйыштыргъан сонъ, ашханеге кирем де, къартанам, бабам ве анамнен: «Саба шерифлеринъиз мубарек олсун!» — деп селямлашам. Мени софрагъа чагъыралар. Эпимиз бирликте саба емегини ашаймыз. Къартанам мени чокъ севе. Эр вакъыт манъа сютлю, къаймакълы къаве бере.

— Ахыр-сонъу не япасынъ?

— Урбаларымны киём, чантамны алам ве догъру мектепке кетем.

сёз  
эль  
разылыкъ

БЕРМЕК



**97-нджи иш** Ашагыдаки сёзлерни окъу ве догъру язып алынъыз.

Талим, юзьбез, ягъбез.

Сонъ, сонъу, сонъра, ахыры.

Бир къач сёзнен дёрт джумле уйдуруп язынъыз. Джумлелеринъизде баш ве экинджи дередже азаларыны бельгиленъиз.



30-ынджы ДЕРС

## ДЖУМЛЕНИНЪ СОЙДАШ АЗАЛАРЫ

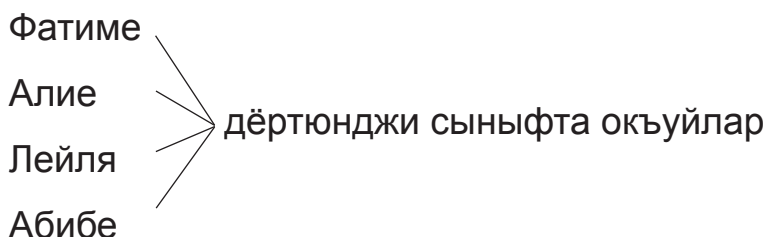
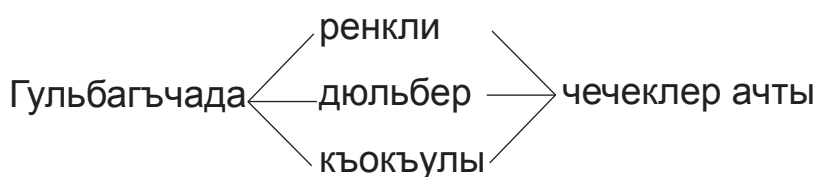
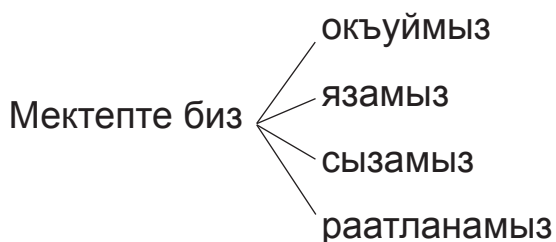
**98-инджи иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл джумле азалары олып келелер? Джумлелерни даа бир кере саюв интонациясынен окъунъыз.

Дагъда чешит тюрлю **тереклер, отлар, чечеклер** осе. Анда **дюльбер, назик, ренкли** кобелек яшай. О, кунъ бою гульден гульге **къона** ве шербет **иче**.

**Джумленинъ бир сой суальге джевап берген азаларына сойдаш азалар дейлер.** Сойдаш азалар саюв интонациянен окъула, языда оларнынъ арасында виргюль я да багълайыджы къоюла.

М е с е л я : *Къырымда Акъмесджит, Акъяр, Кезлев, Алушта, Ялта ве Кефе киби буюк шеэрлер бар.*

**99-ынджи иш.** Схемалар эсасында сойдаш азалы джумлелер уйдуруп язынъыз. Сойдаш азалар арасында виргюллер ве багълайыджылар кьоюнъыз.



**100-юнджи иш.** Ашагъыда берильген джумлелерде сойдаш азаларны догъру интонациянен окъунъыз ве насыл джумле азасына аит олгъаныны айтынъыз.

1. Багъчада вишне, кирез, шефтали, алма тереклери осе. Бу тереклерде язда ве кузьде татлы, лезетли, къокъулы мейвалар пише. 2. Койлюлер ер къаза, топракъны йымшата, экинге азырлайлар. 3. Талелелер бу йыл тарлагъа, фабрикагъа, заводгъа, фермагъа кезинтиге бардылар. 4. Мен анамны, бабамны, къартанамны, къартбабамны, тизе ве алаларымны Ораза байрамынен хайырладым.

Сойдаш азалар баш ве экинджи дередже азаларгъа аит олур. Бир хаберге багъланып, бир сой суальге джевап берген бирден артыкъ муптедаларгъа **сойдаш муптедалар** дейлер.

Месея: **Оджалар, талелелер, ана-бабалар** бугунь мектепке саат секизде кельдилер.

Бир муптедагъа багълангъан, бир сой суальге джевап берген бирден зияде хаберлерге **сойдаш хаберлер** дейлер.

Месея: **Балалар дерсте окъуды, язды, сызды, эсапладылар.**



**101-инджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Сойдаш азаларны тапып, оларгъа суаль беринъиз, насыл джумле азасы олгъаныны бельгиленъиз.

Дагълар, байырлар, озен ве голлер къарнен къаплангъан. Дюльгер тахтаны ольчер, кесер, эренделер ве мыхлар. Алушта дагъларында аюв, тильки, къашкъыр яшай. Топлашувгъа йигитлер, къызлар кельдилер.



**31-инджи ДЕРС**

Бир сой суальге джевап берген бирден зияде экин-джи дередже азалары **сойдаш азалар** сайылырлар.

Месея: Бизим сыныфта тертип-низамлы,  
акъыллы талелелер окъуй. Олар мектепте  
оджаларгъа, сыныфдашларына ярдым этелер.

**102-нджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сойдаш азалар арасында вергуллар кьоюнъыз.

1. Дельфин денъиз океанларда ялдай. 2. Сервер Риза Рефат бир сыныфта окъуйлар. 3. Къызлар беяз къырмызы сары мавы чечеклерден гульдесте топладылар. 4. Анифе китабыны дефтерини къалемини рале устуне кьойды. 5. Оджа Джемилеге Лютфиеге Асангъа Усниеге гуллерни сувармагъа буюрды. 6. Мектеп мудире талелелерни оджаларны ана-бабаларны Наврез байрамы иле хайырлады. 7. Байрамлыкъ бабам янъы къара дюльбер костюмини кийди. 8. Междлиске экиллер оджалар алимлер муэндишлер кьуруджылар нефакаджылар аза олдылар.

**103-юнджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Сойдаш азаларны кьайд этип, олар озъара насыл багълангъанларыны айтынъыз.

1. Язда балалар денъизде, койде ве дагъларда раатландылар. 2. Мен Суфьянны корьдим, лякин лаф этмедим. 3. Кюмизде янъы мектеп ве балалар багъчасы кьурулды. 4. Олар бугунь чокъ юрдилер, амма болдурмадылар.

Сойдаш азалар озъара **иле, ве, лякин, амма** багълайыджылар ярдымынен багъланырлар.

**Иле, ве** багълайыджыларынен багълангъан сойдаш азалар арасында виргюль кьоюлмай.

Меселя: *Талелелер мераметли ве севимли оджаларыны хайырламакъ ичюн кельдилер.*

**Лякин, амма** багълайыджыларынен багълангъан сойдаш азалар арасында виргюль кьоюлур.

Меселя: *Ай рыкълата, амма къыздырмай. Зекие пек дюльбер чала, лякин йырламай.*

**104-юнджи иш.** Джумлелерни, токътав ишаретлерини догъру къойып, кочюрип язынъыз.

1. Мен бу адамны чокъ корем амма ким олгъаныны бильмей эдим.
2. Китапханеге Назим иле Ариф кельди.
3. Мен бу эсерни окъумадым лякин о акъкъында чокъ эшиттим.
4. Акъшам эништем иле аптем келеджек.
5. Голь манзарасы темиз ава ве ярыкъ гедже оларны хошландырды.
6. Насибе ве Айше чам тереги тюбуне отурдылар ве субетлештилер.
7. Бу ерлерде юзюм осе лякин пишип етмей.
8. Эшреф мусафирликке бармагъа авес этти амма хасталанды.
9. Асие иле Аким тез окъуйлар лякин яваш язалар.
10. Ярын дерске китап дефтер иле къарандаш ве пластилин кетиреджекмиз.



**105-юнджи иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, сойдаш азалы джумлелер уйдурынъыз.

къырмызы  
татлы  
ири

→ кирез

ишкир  
акъыллы  
мераметли

→ огълан

тарлагъа  
бостангъа  
дагъгъа

→ бардылар

мудирнен  
оджаларнен  
талебелернен

→ танышты



Айдер  
Эскендер

кельдилер

газетагъа  
журналгъа

язылды

шеэрден  
койден

келеджеклер



32-нджи ДЕРС

## МЕТИН

**106-нджи иш.** Метинни окъунъыз. Метинде не акъкъында айтыла? Муэллиф насыл эсас фикирни ифаделемек истеди?

### Кузь

Кузь кельди. Багъчалар сарарды. Ёл четинде, дерелерде, тёпелерде чалылар къызардылар. Софа огюнде оськен чечеклер тёкюльди. Бостанларда бакъла сырыкълары чыплакълашты. Къарылгъачлар, эвлернинъ сачакъларыны быракъып, сыджакъ улькелерге учып кеттилер.

(Дж. Дагъджыдан)

Метинде бир адисе акъкъында айтыла.

Бу — онынъ мевзусы.

Муэллиф метинде эсас фикирни ифаделей.

Месея, юкъарыдаки метиннинъ мевзусы — *кузь, эсас фикри — кудьде табиятта олгъан деньиш-мелер.*

**107-нджи иш.** «Достлар» серлевалы метин язынъыз. Метининъизнинъ эсас фикри: *акъикъий достлар арасындаки мунасебетлер* олсун.

**108-инджи иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Муэллиф бу метинде насыл эсас фикирни ифаделемек истеди. Метиннинъ мевзусыны бельгиленъиз.

Кузь кельгенде, авушydжы къушлар сыджакъ мемлекетлерге учып кетмеге азырланалар.

Бу учып кетюв чешит къушларда чешит тюрлю ола. Къушлар озь ерлеринден уфакъ сюрючиклернен кочелер. Дженюпке якъынлашкъанда, сюрючиклер бир ерге къошулалар. Сонъ олар бинъ къуш ола ве илериге догъру булутдай олып кетелер.

Къушларнынъ бир сою кунъдюз учалар, геджелери исе раатланалар. Чокъусы геджелери де учалар. Авушув вакътында чокъ къуш гъайып ола.

(А. Къарабаштан)

Метинге, мевзу ве эсас фикрине бакъып, серлева къоюла.



**109-ынды иш.** Метинни окъунъыз.

### Баарь кельди

Сабырсызлыкънен бекленильген баарь кельди. Ар-тыкъ авалар къызды. Тышта, къышнынъ къулакъларны кираз киби къызырткъан, серт, сувукъ боран ёкъ. Онынъ ерине юзьлерни охшагъан серин денъиз ельчиги эсе.

Ернинъ къышлыкъ памукъ ёргъаныны мавы, сары ве беяз къокъулы чечеклернен нагъышлангъан ешилъ макъат денъиштирди. Багъчалар гульгули ве беяз чечеклернен орытюльген кираз, вишне тереклеринен ярашты.

Кузьде сыджакъ тарафларгъа учып кеткен къушчыкъларнынъ чокъусы энди къайтып кельдилер.

Олар шенъленип, чивильдешип уча ве, дюльбер тереклер устюне къонып, шенъ йырларны йырлайлар.

(И. Бахшыш, А. Къарабаш)

Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

Метиннинъ серлевасында не ифаделенген?



33-юнджи ДЕРС

### Метиннинъ планы

Метиннинъ планыны тизмек ичюн, ашагъыдакилерни япмалы:

1. Метинни мундеридже джеэттен там олгъан къысымларгъа больмек.
2. Эр бир къысымнынъ эсас фикрини бельгилемек.
3. Метиннинъ эр бир къысымына серлева къоймакъ.

**110-юнджи иш.** 109-юнджи иште берильген метинни ашагъыдаки план боюнджа икяе этинъиз.

Баарь кельди

1. Авалар къызды.
2. Багъчаларда чечеклер ачты.
3. Авушыджы къушлар учып кельдилер.

**111-юнджи иш.** Метинни окъунъыз.

Къарабий яйланы билесизми? Бильмесенъиз, динъленъиз. Къарабий яйла бинъ бир хасары олгъан ешилъ бир чёллюктир. Янъылып адым аттынъмы, тюпсюз къуюгъа тюшерсинъ. Андан сонъ сени еди къат ернинъ тюбюнден тапсалар — алсынлар.

Я къобалары! Кирмеге-кирерсинъ амма, сонъуна

чыкъарым деме. Бузлу къобагъа яз чиллесинде киреджек олсанъ, тонунъны унутма, буз кесилирсинъ. Яйланынъ уджуна да барма.

Уджуна барып, учурымдан бакъсанъ, башынъ айланыр, денъизге учкъанынъны дуймай къалырсынъ.

(Ю. Болаттан)

Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз, серлева къоюнъыз.

Ашагъыда берильген план боюнджа метинни язынъыз:

1. Къарабий яйланынъ къуюлары.
2. Яйланынъ къобалары.
3. Яйланынъ уджу.

**112-нджи иш.** Метинни окъуп, мевзу ве эсас фикрини бельгиленъиз.

Ель эсти. Эмен агъачынынъ япракълары яваштан шувулдаштылар. Олар ельнинъ окъталмасына къаршы кельмек тедаригинде экен.

Ельнинъ экинджи далгъасы даа экин келип урунды. Гъурурлы япракълар даа зияде къарышты, шувулдаштылар.

Башакълары толушкъан экин ызанларыны сыйпады, мысырбогъдайларны саллады. О, темельсиз къоюлгъан черенлерни котерип бакъты. Сонъ узакъларгъа, даа узакъларгъа джайрап кетти. Ель кечти.

(Дж. Гъафардан)

Метиннинъ планыны тизинъиз.

Плангъа эассланып, метинни язынъыз. Серлева къоймагъа унутманъыз.



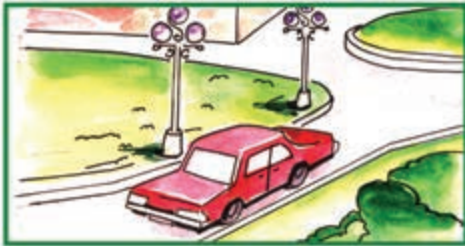
**113-юнджи иш.** Юкъарыдаки метинден биринджи абзацны кочюрип, дефтеринъизге язынъыз. Бу джумлелерде баш ве экинджи дередже азаларыны бельгиленъиз.



## АНТОНИМ СЁЗЛЕР

**114-юнджи иш.** Ресимлерге бакъып, предметлерни озъара тенъештиринъиз.

### Насыл сокъакъ?



тар



кенъ

### Насыл къокъла?



балабан



кичкене

### Насыл чемодан?



енгиль



агъыр

### Насыл бина?



алчакъ



юксек

## Къаршы маналы сёзлерге *антонимлер* дейлер.

**115-инджи иш.** Антоним сёзлерини окъунъыз. Бу сёзлер анълаткъан маналарны хатырлап къалынъыз.

В а к ъ ы т: куньдюз — гедже; саба — акъшам; язда — къышта; эвель — сонъ; яз ягъмуры — къыш ягъмуры.

Е р: мында — анда; сагъда — солда; узакъ — якъын.

Бу сёзлернен бир къач джумле тизинъиз.

**116-нджы иш.** Берильген сёзлернинъ антонимлерини язынъыз.

Эрте — ...

кельди — ...

кучьлю — ...

кирди — ...

янъы — ...

котерильди — ...

темиз — ...

узакълашты — ...

сонъу — ...

ачты — ...

**117-нджы иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, антонимлернен джумлелер тизинъиз.

1) эрте — кеч



не япа эди?

2) сыджакъ — сувукъ



не вакъыт ола?

**118-инджи иш.** Аталар сёзлерини окъунъыз. Бу икметли сёзлерни насыл анълагъанынъызны изаланъыз.

Яхшыдан унер ал, ямандан узакъ къал.

Яхшыгъа яман юкъмаз.

Кельгенге — къапу, кеткенге ёл ачыкътыр.

Акъкъа къара тез тиер.

Аталар сёзлеринде олгъан антонимлерни къайд этинъиз.



**119-ынджы иш.** Кочюрп язынъыз. Нокъталар ерине антоним сёзлерни язынъыз.

Бугунь ава сыджакъ, тюневин исе ... эди.  
Тюневин кок булутлы эди, бугунь исе ... .  
Аким — ишкир бала, Исмет исе — ... .



35-инджи ДЕРС

## СИНОНИМ СЁЗЛЕР

**120-нджи иш.** Ашагъыдаки ресимлерге бакъып айтынъыз:

1. Тасвирленген предметлер къач сёзнен адлана?
2. Бир мана къач сёзнен косьтериле?



къырмыскъа — къарынджа

адам — киши — инсан

Тилимизде язылышы джеэтинден башкъа-башкъа, лякин маналары джеэтинден бири-бирине якъын сёзлер бар.

Меселя: чабик — тез, чавдар — арыш, юзь — бет — чере киби. Бойле сёзлерге синонимлер дейлер.

**121-инджи иш.** Ашагыдаки сёзлерге якъын маналы сёзлер тапып, янларына язынъыз. Синоним сёзлер ашагыда берильген.

Акъ —	ольди —	узакъ —
догъды —	онъ тараф —	узьди —
кенар —	омюр —	урба —
кетти —	пис —	урьмет —
киши —	саран —	чамур —
къайгы —	сес —	эбедий —
къарынджа —	сорады —	эксиклик —
къызыл —	сюек —	ягъ —
лязим —	текрар этмек —	ят —
меджбур этмек —	тюс —	яшын —

**Синоним сёзлер:** кемик, дюньягъа кельди, къасевет, сайгы, чет, балчыкъ, къопарды, ренк, шемшек — йылдырым, нукъсанлыкъ — етишмемезлик, омюрлик, беяз, къырмызы, сагъ тараф, аят, суаль берди, кирли — пусюр, ябан, давуш, май, керек, адам, авлакъ, къайтармакъ, зорламакъ, ёнеди, къырмыскъа, кийим, къытмыр, кечинди.

**122-нджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине ашагыдаки чифт сёзлерден келишкенини къоюнъыз.

1. Оджа киргенде, сыныф ... олды. 2. Агъам ... мердивенден юкъары чыкъты. 3. Бугунь ... ягъмур ягъды. 4. Тарла берекетининъ ... ёкътыр. 5. Кезинтиге кетеджеклер, аш пиширмек ичюн, ... алдылар. 6. Биз имтиангъа ... азырландыкъ. 7. Бутюн китапны ... окъуп чыкътыкъ. 8. Къартлар турды, ... даа юкълай. 9. Мен ... кийинип, ёлгъа чыкътым. 10. Мектепте ... меджлиси олды.

**Чифт сёзлер:** ана-бабалар, саба-акъшам, чым-чырт, ара-сыра, савут-саба, бала-чагъа, чар-чабик, баштан-башкъа, ады-эсабы, зар-зорнен.



**123-юнджи иш.** Метинни окъунъыз, мевзусыны бельгиленъыз. Бир сызыкънен къайд олунгъан сёзлернинъ антонимлерини, эки сызыкънен бельгиленген сёзлернинъ синонимлерини тапынъыз.

### Турналар уча

Авалар бозулды. Кунеш аз корюне, эп ягъмур ягъа. Рузгяр исе токътамадан эсе. Тереклернинъ япракълары сарарды ве къызардылар. Узакътан бакъкъанда, махсус боялгъан киби корюнелер. Буюклер багъ-багъчаларда тереклерни пытай ве иляджлайлар, юзюм кутюклерини комелер. Тарлалардаки берекет энди джыйылып битмекте.

Тюневин акъшам бабам азбардан къычырды:

— Балалар! Тез олунъыз, мында чыкъынъыз! — деди.

Биз эпимиз азбаргъа чапып чыкътыкъ. Бабам элинен кок юзюни косътерди. Анда сыра-сыра турналар учмакъта эди. Оларнынъ тыныкъ «Къырр, Къырр» давушлары тап бизге келип етти.

Демек, турналар сыджакъ мемлекетлерге авушалар. Биз эллеримизни котерип:

— Огъурлы ёллар олсун, къушлар! — деп, багъырдыкъ.

(Т. Халилов)

**124-юнджи иш.** Ашагъыда берильген суаллерге эсасланып, метин язынъыз.

1. Кузь аляметлерини айтынъыз.
2. Кузьде къушлар не ичюн сыджакъ диярларгъа учалар?
3. Олар къачан къайтып келелер?
4. Насыл къушлар бизде къышламагъа къалалар ве къайсы бирлери учып келелер?



**125-инджи иш.** Сёзнинъ башына я да сонъуна ариф къошып, янъы сёзлер уйдурып язынъыз. Бир къач сёзнинъ синоним я да антонимини тапынъыз.

къар		а
къар		ы

ат		а
ат		б
ат		с

ур		а
ур		т
ур		б

ара		с
ара		н
ара		п
ара		б



36-нджы ДЕРС

## СЁЗ ТЕРКИБИ

### СЁЗНИНЪ ТАМЫРЫ. ТАМЫРДАШ СЁЗЛЕР

**126-нджы иш.** Окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни бири-бирининъ астына язып, умумий къысымларыны къайд этинъыз.

#### Орман

Мектебимизнинъ артында уфакъ бир **орманчыкъ** бар. Кой четиндеки **орман** ондан чокъ буюктир. Бу **орманда** арча, къарагъач, чам ве тал осе. **Орманнынъ** ортасында орманджы яшай. О, **орманджылыкъ** техникумыны битирген. Биз **ормангъа** сыкъ-сыкъ барамыз. Анда — пек яхшы. **Ормандан** чешит-тюрлю емишлер джыйып кетиремиз: къызылчыкъ, джилек, джеviz, кийик алма ве армут.

Орман — орманджы, орманда, орманлыкъ,  
орманчыкъ, орманнынъ, орманджылыкъ.

Бу сёзлер **тамырдаш** сёзлердир.

**Тамырдаш сёзлернинъ умумий къысмына тамыр дерлер. Тамырнынъ озъ башына манасы бар. Меселя: орман, багъ. Тамырны больсенъиз, манасы гъайып олур.**

**127-нджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Тамырдаш сёзлерни айры-айры, бири-бирининъ астына язынъыз.

Язмакъ, кой, багъчеван, балалыкъ, авджы, койдеш, языш, багъчаджылыкъ, бала, ав, языджы, койлю, авдан, багъча, язув, коиден, багъчачыкъ, баламыз, авны, язаджагъым, койге, балачыкъ, авджылыкъ.

Н у м ю н е : язмакъ

языш

языджы

язув

язаджагъым

**128-унджи иш.** Берильген сёзлернинъ башына я да сонъуна арифлер къошып, янъы сёзлер уйдурып язынъыз.

ала		м
ала		къ
ала		ч
ала		д
ала		б

ель		к
ель		с
ель		т

аш		б
аш		т
аш		къ

Тизген сёзлеринъиз насыл маналарны анълата (предмет, алямет, арекет).

**129-ЫНДЖЫ ИШ.** Берильген тапмаджаларны кочюрп язынъыз. Джевапларыны тапып, сёзлернинъ тамырыны къайд этинъиз ве созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ язылувыны козетинъиз (къалын, индже, дудакълы).

1. Эки япракъ бир тенде  
Кезер гульзар, чименде.

к	о				е	к
---	---	--	--	--	---	---

2. Къуру ерде юрьмез,  
Аягъы ерге тиймез.

г			и
---	--	--	---

3. Дагъ устюнде — ярым отъмек.

а	
---	--



**130-ЫНДЖЫ ИШ.** Ашагъыда берильген сёзлернинъ антонимлерини тапып, дефтеринъизге язынъыз. Сёзлернинъ тамырларыны къайд этинъиз. Бир къач сёзнен джумле уйдуруп язынъыз.

Келелер — ...  
анда — ...  
киремиз — ...

дюльбер — ...  
узунджа — ...  
юксекче — ...



37-нджи ДЕРС

## ЯЛГЪАМА

Сёзнинъ тамыргъа къошулгъан къысмына **ялгъама** дейлер. Ялгъама озъ башына мана **анълатмаз**. Месея: **эв-де**, **эв-лер**, **эв-чик**, **баба-м**, **баба-гъа**, **баба-лыкъ**.

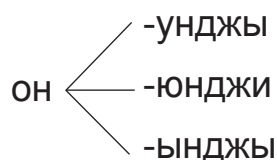
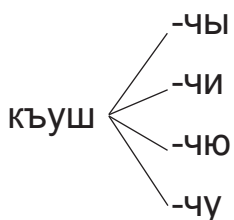
**131-инджи иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сѣзлерни язып алынъыз. Бу сѣзлернинъ тамырларыны ялгъамаларындан айырып язынъыз, созукъ сеслернинъ уйгъунлашкъанына эмиет беринъиз.

Нумюне:  $\overbrace{\text{кой}}^{\text{д}}\text{-}\hat{\text{де}}$ .

Мен койде яшайым. Буюк **ёлдан** кеткенде, бизим сокъагъымыз энъ сонъундадыр. Азбарымызнынъ бир чети **къамышлыкъкъа** барып таяна. **Къамышлыкътан** сонъ голь башлана. **Авлакъта** ерлешкен къырлардан акъып кельген сувлар гольге къошулалар. **Баарьде** сув чокълаша, **кузьде** исе эксиле. **Къомшумыз** Мидат **агъанен гольге** балыкъ авына барамыз. Къара денъиз якъын олгъаны ичюн, гольге чагъалалар да балыкъ авламагъа учып келелер.

Ялгъамалар эки чешит олалар.

1. Сѣз япыджы ялгъамалар.
2. Сѣз денъиштириджи ялгъамалар.





**133-юнджи иш.** Тапмаджаларны кочюрип язынъыз, джевапларыны тапып, сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны къайдэтинъыз.

Эки къулакълы сакъа  
Адамларны бакъа.

къ		з		н
----	--	---	--	---

Дагъгъа барса, къутура,  
Эвге кельсе, отура.

б		л		а
---	--	---	--	---



38-юнджи ДЕРС

## СЁЗ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

**134-юнджи иш.** Язынъыз. Къайдэ олунгъан сёзлернинъ тамырынен ялгъамасы арасына тире къоюнъыз.

1. **Ишчи** заводда ишлей. 2. **Койлю** койдешинен лакъырды эте.

Тамыргъа къошулып, янъы сёз мейдангъа кетирген ялгъамагъа сёз япыджы ялгъама дейлер.

Месея: шекер (аш) — шекерлик (савут)

туз — тузлукъ, дагъ — дагъджы

**135-инджи иш.** Язынъыз. Сёз япыджы ялгъамаларны къайд этинъыз.

Нумюне: ёл, ёлджу, ёлдаш, ёллукъ.

1. Ёл, ёлджу, ёлдаш, ёллукъ.
2. Баш, башлыкъ, башлыджа, башсыз, башта, башчы.
3. Инсан, инсаниетли, инсанлыкъ, инсанджа.
4. Кель, келир, келиш, келиштирмек.
5. Къайт, къайтарма, къайтув.
6. Одун, одунлы, одунсыз, одунджы, одунджылыкъ.

**136-нджы иш.** Ашагъыдаки сёзлерге уйгъун кельген сёз япыджы ялгъамаларны къошып, янъы сёзлер тертип этинъыз.

Балыкъ, ер, сыныф, тюз, къыш, араба.

Ялгъамалар: -ли, -чы, -даш, -лыкъ, -люк, -джы.

Янъы сёзлернен джумлелер уйдуруп, дефтеринъызге язынъыз.



**137-нджы иш.** Ашагъыда берильген сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъыз. Сёзнинъ тамырындаки сонъки эджанынъ созугъы ялгъаманынъ созугъынен уйгъун келеми?

Дагъджы, денъизджи, ёлджу, козьлюк, достлукъ.

Бу сёзлернен кениш олмагъан джумлелер уйдуруп язынъыз.

**ЗЕНГИН  
ЗЕНГИНЛИК  
ЗЕНГИНЛЕШМЕК  
ЗЕНГИН ЭТМЕК**

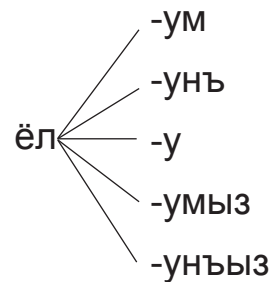
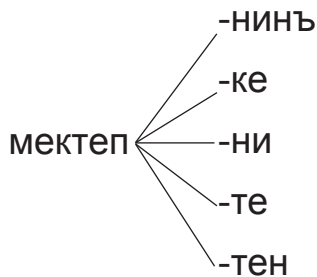


## СЁЗ ДЕНЪИШТИРИДЖИ ЯЛГЪАМАЛАР

**138-инджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамырынен ялгъамалары арасына тире къоюнъыз. Бу ялгъамалар янъы сёз мейдангъа кетирелерми?

1. Асан **ишке** кетти. Асан **иштен** къайтты.
2. Вели **мектепте** окъуй. Вели **мектепке** кетти. О, **мектептен** кельди.

Джумледе сёзлерни бири-бирине багълагъан ялгъамагъа сёз денъиштириджи ялгъамалар дейлер.



**139-ынджы иш.** Берильген сёзлернинъ тамырыны, сёз япыджы ве сёз денъиштириджи ялгъамаларыны айырып, джедвельге язынъыз.

Тамыр	Сёз япыджы ялгъама	Сёз денъиштириджи ялгъама
<i>Кой</i>	<i>-лю</i>	<i>-нинъ</i>

Койлюнинъ, аркъадашым, айлыкъны, кузлюктен, авджылар, невбетчиден, бильги, акъыллы, тузсуз, ачлыкътан.



**140-ынджы иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

Бизим койден озен акъа. Биз язда озенде голь япамыз. Гольде ювуна ве ялдаймыз. Озюмизни юксектен сувгъа атмакъ ичюн, таш тёпесине чыкъамыз. Биз язда гольде ве денъизде ялдамагъа пек севемиз.

(А. Къарабаш)



**141-инджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни къулланып, сойдаш азалы джумлелер уйдурьп язынъыз.

Оджалар, талебелер, дефтер, журнал, къушчу, багъчеван, къартана, ана, тизе, ала, эмдже.



40-ынджы ДЕРС

## СЁЗ ЧЕШИТЛЕРИ

Тилимизде къулланылгъан сёзлер маналарына коре бир къач группагъа болюнелер. Месея: инсанларнынъ, шейлернинъ ве айванларнынъ адларыны бильдирген сёзлер: *дагъ, кой, алма, адам, талебе, сыгъыр, шекер*. Бойле сёзлерни **ким? не?** деп, сорамакъ мумкюн.

Иш-арекет бильдирген сёзлер: *кельди, келе, келеджек*. Бу сёзлерни **не япты? не япа? ве не япаджакъ?** деп сорамакъ мумкюн.

Шейлернинъ аляметлерини бильдирген сёзлер: *къызыл гуль, узун ёл, яхшы бала, томалакъ топ*. Бу сёзлерни **насыл?** деп сорамакъ мумкюн.

Сёзлернинъ маналарына коре болюнмесине **сёз чешитлери** дейлер. Къырымтатар тилинде бойле сёз чешитлери бар: **исим, сыфат, сайы, замир, фииль** ве иляхре.

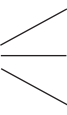
**142-нџи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип язынъыз. Сџзлерге *ким? не? насыл? не япа?* суаллерини кџоюнъыз.


*ким? насыл? не япа?*

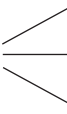
Нумюне: *Алим яхшы окъуй.*

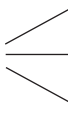
1. Алим яхшы окъуй.
2. Поезд тез кете.
3. Бульбуль гузель оте.
4. Мурат яхшы ойнай.
5. Фатма дюльбер яза.
6. Мен меракълы икяе окъудым.
7. О, дџртюнджи сыныфта окъуй.

**143-юнджи иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап берген сџзлерни язынъыз.

Ким?  талебе  
...  
...

Насыл?  томалакъ  
...  
...

Къач  дџрт  
...  
...

Не япа?  яза  
...  
...

**144-юнджи иш.** Берильген метинни дефтеринъызге кочюрип, эр бир сџзнинъ устюне суалини язынъыз.

Эвнинъ артында гузель бир багъчачыкъ бар. Бугунъ багъчачыкъ суварыладжакъ кунъ. Алинен Зейнеп багъчагъа чыкътылар. Озенден фискинен сув алып, чечеклерни бол-бол сувардылар.

(И. Къая)



**145-инджи иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Биринджи дёртлюкни кочюрип язынъыз. Эр бир сёзнинъ янына суалини язынъыз.

### Акъбардакъ

Мен северим акъбардакъ,  
Сен северсинъ мелевше.  
Мен северим орман-дагъ,  
Санъа чёллер келише.

Мен северим ялыда  
Чал далгъалар сёйленсе.  
Сен северсинъ яйлада  
Къавал сеси инълесе.  
(Ю. Болат)



41-инджи ДЕРС

## ИСИМ

**146-нджы иш.** Берильген сёзлерни ашагъыдаки чешитлерге айырып язынъыз. Сёзлер насыл суальге джевап бергенини венени ифаделегенини айтынъыз.

Инсанлар:  
Айванлар:  
Къушлар:  
Тереклер:  
Чечеклер:  
Мейвалар:

дал  
тал

Шефтали, тильки, эким, папий, чам, мелевше, алма, акъбардакъ, къашкъыр, хораз, реис, къыз, арслан,

тал, сансар, армут, инджир, айва, деве, турна, лейлек, къарагъач, къаранфиль, эрик, къызылчыкъ, къоян, къой, тракторджы, фесильген, айдавджы.

**Инсанларнынъ, айванларнынъ ве шейлернинъ адларыны ифаде эткен сёзлерге *исим* дейлер. Адамларгъа аит исимлер *ким?* суалине джевап берирлер. Къалгъан исимлер *не?* суалине джевап берирлер.**

**147-нджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерден айван мучелерине, терек ве биналарнынъ айры къысымларына аит сёзлерни язып алынъыз.

Айван мучелери:

Тереклернинъ айры къысымлары:

Биналарнынъ айры къысымлары:

Баш, пол, тамыр, къуйрукъ, табан, таван, пытакъ, аякъ, бель, дивар, пенджере, аркъа, къулакъ, къапу, чечек, япракъ.

**148-инджи иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Язып алынъыз. Къайд олунгъан исимлернинъ устуне *ким?* я да *не?* суаллери язынъыз.

Кель экимиз берабер  
**Дост** олайыкъ, **Дилявер**.  
Окъуп-язып осейик,  
Кок юзюне етейик.

Багъчаларда **алмалар**  
**Къокъу** сача эр ерге.  
Оны сачкъан **адамлар**  
**Лескер** ура теренге.

Улукъ ачкъан, сув берген,  
Чатал къойгъан, пытагъан.  
Эр бир мейва терегин  
Эвлят киби асрагъан.



**149-ынджы иш.** Тапмаджаны кочюрип, эр бир сёзнинъ устюне суалини язынъыз.

Янса, тютюни чыкъмаз,  
Сёнесе, кулю къалмаз.  
Емек пишире, собалар якъа,  
Труба ичинден сувдай акъа.

г		з
---	--	---



42-нджи ДЕРС

## ДЖЫНЫС ВЕ ХАС ИСИМЛЕР

**150-нджи иш.** Икяени окъунъыз. Джумлелердеки исимлерни экиге болип язынъыз. **Ким?** суалине джевап бериджи исимлерни саифенинъ сол тарафына, **не?** суалине джевап бериджи исимлерни саифенинъ сагъ тарафына язынъыз.

### Мектебимиз

Коюмизде буюк мектеп бар. Мен, агъам ве къардашым бу мектепте окъуймыз. Бабам дюльгер, анам исе оджапче олып чалышалар.

Мектепте спорт ишлери яхшы алынып барыла. Агъам футболджыдыр. Мен волейбол ойнайым. Къардашым баскетбол севе.

Къартбабам яшлыгъында пельван олгъан. Ялы боюнда энъ кучлю курешчилерни енъип, мукаяфат ала экен.

дервиза  
мукаяфат  
курешчи

Бир кере онъа, мукаяфат оларакъ, балабан бир къочкъар бергенлер.

**Джыныс исимлер бир сой предметлерни бильдирелер: къой, талебе, мейва, озен, айван, боджек. Джыныс исимлер кичкене арифнен язылалар.**

**151-унджи иш.** Ашагъыдаки джыныс исимлерни сой-сой айырып язынъыз.

Ашайт мал-максулатлары:

Урбалар:

Алетлер:

Кельпеден, пирнич, кольмек, чёкюч, шалвар, токъмакъ, эренде, эт, пальто, чапа, къартоп, отъмек, биз, бургъу, антер, ягъ, пычкъы, пенир, курек, балта, согъан, аякъкъап.

**Адамлар, айванлар, шеэрлер, койлер, дагълар ве озенлернинъ махсус адларына хас исим дейлер. Месея: Велиша, Кефе, Кезлев, Сары-су, Акъбаш. Хас исимлер баш арифнен язылалар.**

Джыныс ве хас исимлерни яхшы огренинъиз.

**Джыныс исим**

шеэр

кой

адам

къадын

талебе

озен

дагъ

команда

**Хас исим**

Акъмесджит

Акъташ

Мустафа эмдже

Меръем апте

Керим

Салгъыр

Чатырдагъ

«Улькер»

**152-нджи иш.** Язынъыз. Хас исимлернинъ астыны бир сызыкънен, джыныс исимлернинъ астыны эки сызыкънен къайд этинъиз.

### Сеят

Асанчыкъ бугунъ саба эрте уянды. Саба емегини ашагъан сонъ, бабасынен озъ машиналарына отурып, Ускут коюне ёл алдылар. Ёл бою Корбек, Улу озен, Кичик озен, Тувакъ койлерини сейир эттилер. Къара денъиз ялысындан чокъ узакъта олмагъан бу койде Асанчыкънынъ къартбабасы яшагъан. Эх, не къадар дюльбер бу кой!

**153-юнджи иш.** Нокъталар ерине хас исимлер язынъыз.

Къырым ханлыгъынынъ пайтахты ... эди.

Бизим меркез шеэримиз — ... .

Меним яшагъан ерим — ... .

Меним адым ве сой адым — ... .

Меним оджам — ... .



**154-юнджи иш.** Озюнъиз бешер шеэр, озен, дагъ адларыны язынъыз.

Шеэрлер:

Озенлер:

Дагълар:



43-юнджи ДЕРС

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**155-унджи иш.** Берильген метинни окъунъыз.

Чатырдагънынъ энъ юксек тёпесине чыкъып, кунеш догъгъаныны сейир этмек пек зевкълыдыр. Биз бу йыл

Чатырдагъгъа кезинтиге бараджакъмыз. Чатырдагъда пек чокъ къобалар бар.

Чатырдагъда Салгъыр озенининъ башы олгъан чокъракъ акъа. Чатырдагънынъ тёпеси Къырымнынъ пек чокъ ерлеринден корюне. Бааръ кельсе, Чатырдагънынъ этеклеринде чешит тюсте дюльбер чечеклер ача.

**156-нджы иш.** Ресимлерни козетинъиз. Ашагъыда берильген план боюнджа «Чатырдагъгъа сеят» серлевалы икяе язынъыз.

### План

1. Сеяткъа азырлыкъ.
2. Ёлда.
3. Дагъ манзарасы.
4. Раатлыкъ.

Джумлелеринъизде къулангъан сёз чешитлерини бельгилеъиз.







## ИСИМЛЕРДЕ ТЕКЛИК ВЕ ЧОКЪЛУКЪ САЙЫЛАРЫ



*талебе*



*тalebелер*



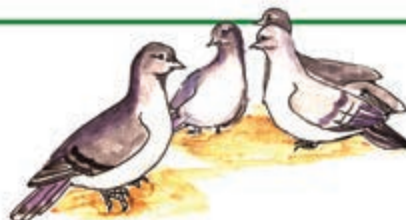
*тавшан*



*тавшанлар*



*гoгepджин*



*гoгepджинлер*



*ат*



*атлар*

Тамырнынъ сонъки эджасындаки сеси къалын олса, чокълукъта **-лар** ялгъамасы къошула. Месея: *азбар-лар, дивар-лар, эвлят-лар, китап-лар*. Тамырнынъ сонъки эджасындаки сеси индже олса, чокълукъта **-лер** къошула. Месея: *икяе-лер, кунь-лер, козь-лер*.

**157-нджи иш.** Берильген исимлерни чокълукъта язынъыз.

Мектеп..	сыныф..
эв..	ода..
ер..	ёл..
такъие..	къалпакъ..
кольмек..	чорап..
антер..	къапу..
пенджерев..	пармакъ..
козь..	айва..
шефтали..	къагъыт..
чечек..	

Бир къач сёзнен джумлелер уйдуреп язынъыз.

**158-инджи иш.** Ашагъыда берильген джумлелердеки исимлерни чокълукъта язынъыз.

Н у м ю н е . Гуль ачылды. — Гуллер ачылды.

1. Гуль ачылды. — ... .
2. Сель кельди. — ... .
3. Эсапта миллион яздыкъ. — ... .
4. Ель эсе. — ... .
5. Багъчада бульбуль оте. — ... .
6. Этрафымызда голь бар. — ... .
7. Давулджыгъа зиль керек. — ... .
8. Оджам манъа суаль берди. — ... .



**159-ынджы иш.** Берильген сёзлерни язып алынъыз. Нокъталар ерине **а**, я да **е** арифлерини къоюнъыз.

Адамл..р, адетл..р, алимл..р, эвл..р, бенекл..р, хаберл..р, дагъджыл..р, ишчил..р, емишл..р, къайсыл..р, къазыкъл..р, топл..р, тишл..р, тюкянл..р.



45-инджи ДЕРС

## ИСИМЛЕРНИНЪ КЕЛИШ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

**160-ынджы иш.** Берильген метинни окъунъыз. Эр бир джумледе олгъан **мектеп** сёзю насыл суальге джевап бергенини айтынъыз.

### Мектеп

Койде буюк **мектеп** бар. **Мектепнинъ** багъчасы бар. Эр кунъ **мектепке** барамыз. **Мектепни** севемиз. Биз **мектепте** окъуймыз. **Мектептен** догъру эвге къайтамыз.

Эр бир джумледеки **мектеп** сёзюни кочюрип, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъыз.

**161-инджи иш.** **Мектеп, дефтер** сёзюни чешит ялгъамаларнен язып алынъыз. Суаллерге дикъкъат этинъыз.

Мектеп (не?) бар. Дефтер (не?) бар.

Мектепнинъ (ненинъ?) багъчасы. Дефтернинъ (ненинъ?) джылты.

Мектепке (къайда?, неге?) барамыз. Дефтерге (неге?) яздым.

Мектепни (нени?) севемиз. Дефтерни (нени?) ал.  
 Мектепте (къайда?) окъуймыз. Дефтерде (неде?)  
 язылган.

Мектептен (къайдан?) къайтамыз. Дефтерден (неден?)  
 окъу.

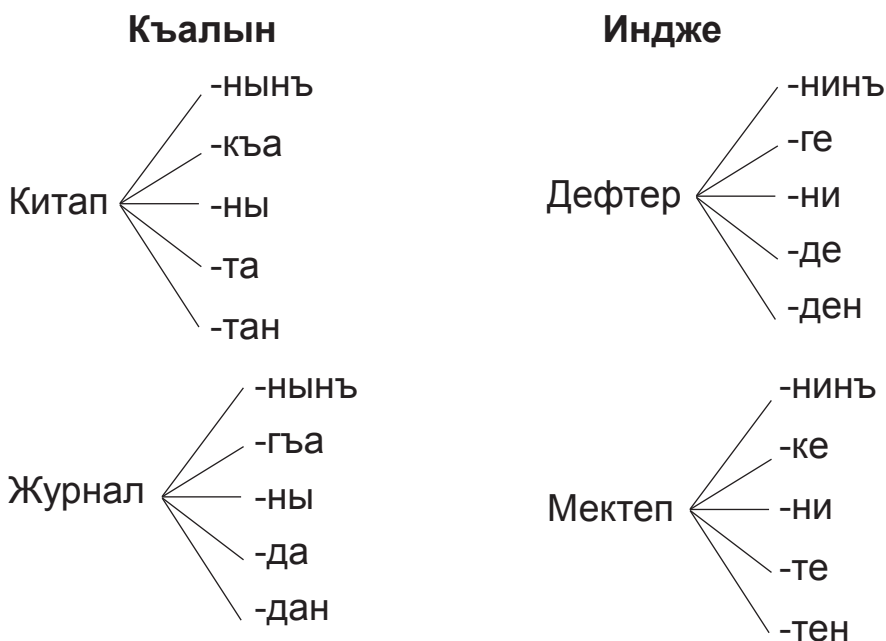
## Исимлер келиш ялгъамаларынен тюрленелер. Къырымтатар тилинде алты келиш бар.

### Келишлер ве ягъамалар

Келишлер	Келишлернинъ суаллери	Ялгъамалар	
		къалын	индже
1. Баш келиш	ким? не?	—	—
2. Саиплик келиши	кимнинъ? ненинъ?	-нынъ	-нинъ
3. Догърултув келиши	кимге? неге? къайда?	-къа, -гъа	-ке, -ге
4. Тюзюм келиши	кимни? нени?	-ны	-ни
5. Ер келиши	кимде? неде? къайда?	-та, -да	-те, -де
6. Чыкъыш келиши	кимден? неден? къайдан?	-тан, -дан	-тен, -ден

Сёз тамырынынъ сонъки эджасында созукъ сес  
 къалын олса, онъа къалын сесли ялгъама къошула.

Сёз тамырынынъ сонъки эджасында индже созукъ  
 сес олса, онъа индже сесли ялгъама къошула.



**162-нджи иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Къырымтатар тилинде къач келиш бар?
2. Келишлер насыл суаллерге джевап берелер? Эр бир келишнинъ суалини косътеринъиз.



**163-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрп язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъиз. Къалын сесли ялгъамаларнынъ астыны бир сызыкънен, индже сесли ялгъамаларнынъ астыны исе эки сызыкънен сызынъыз.

1. Биз Судакъ, Алушта, Акъяр, Кефе **шеэрлеринде** олдыкъ. 2. **Судакънынъ, Алуштанынъ, Акъярнынъ** ве **Кефенинъ** талелелеринен таныш олдыкъ. 3. Шимди биз **Судакъкъа, Алуштагъа, Акъяргъа** ве **Кефеге** мектюп язып турамыз. 4. Биз **Судакъны, Алуштаны, Акъярны** ве **Кефени** пек бегендик. 5. **Судакъта, Алуштада, Акъярда** ве **Кефеде** яхшы мектеплер чокъ. 6. **Судакътан, Алуштадан, Акъярдан** ве **Кефеден** талелелер бизге мусафирликке келеджеклер.



## САИПЛИК КЕЛИШИ

**164-юнджи иш.** Джумлелерни язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ насыл суальге джевап бергенини айтынъыз.

1. Энди **къышнынъ** аляметлери корюнип башлады.
2. Шорбаджы бир йыллыкъ **ишнинъ** екюнени эсаплай.
3. Ашчы **ашнынъ** лезетини тешкере.

Саиплик келиши *кимнинъ? ненинъ?* суаллерине джевап бере. Къалын эджалы сестен сонъ **-нынъ**, индже эджалы сестен сонъ **-нинъ** ялгъамалары языла (*тал-нынъ, тиль-нинъ*).

**165-инджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерге, къалын-инджелик къаиделерине эсасланып, саиплик келишининъ ялгъамаларыны къошунъыз.

Бабам..	агъам..	чанта..
оджам..	талебе..	зембиль..
оджапчем..	сют..	къушакъ..
Ахтем..	пенджере..	къуту..
достум..	кольмек..	портфель..
эмджем..	антер..	чанта..
енгем..	пальто..	
къардашым..	къалпакъ..	



китапнынъ саифеси  
китапны окъуды

антернинъ якъасы  
антерни кийди

**166-нджи иш.** Аталар сёзлерини окъунъыз. Саиплик келишинде кельген исимлерни тапып, ялгамаларынынъ язылувыны изаланъыз.

Адамнынъ сёзюне дегиль, ишине бакъ.

Бильги акъылнынъ чырагъыдыр.

Аталар сёзю — акъылнынъ козю.



**167-нджи иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, джумлелер язынъыз.

(кимнинъ?)

Бу —  $\begin{matrix} \dots \\ \dots \end{matrix} \begin{matrix} \diagup \\ \diagdown \end{matrix}$  -нынъ дефтери.

Бу —  $\begin{matrix} \dots \\ \dots \end{matrix} \begin{matrix} \diagup \\ \diagdown \end{matrix}$  -нинъ китабы.

$\begin{matrix} \dots \\ \dots \end{matrix} \begin{matrix} \diagup \\ \diagdown \end{matrix}$  -нынъ иши чокъ.

$\begin{matrix} \dots \\ \dots \end{matrix} \begin{matrix} \diagup \\ \diagdown \end{matrix}$  -нинъ достлары кельди.



**дёрсинъ**  
**Сен дёрсинъ**

**дерси́нъ**  
**Сенинъ дёрсинъ**



47-нджи ДЕРС

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**168-инджи иш.** Берильген ресим ве суаллерден файдаланып, «Заводгъа сеят» серлевалы икяе язынъыз.

1 Заводгъа сеяткъа кимлер барды?

2. Олар заводда не корьдилер?



3. Балаларны заводдаки машиналарнен ким таныш-тырды?

4. Оджа талелелернен не акъкъында субетлешти?

1. Метинъизде кениш ве кениш олмагъан ве сойдаш азалы джумлелерни ишлетинъиз.

2. Язгъан джумлелеринъизде баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз.



48-инджи ДЕРС

## ДОГЪРУЛТУВ КЕЛИШИ

**169-ынджи иш.** Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суальге джевап берелер? Бу сёзлернинъ тамырыны ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.



## Чебер кыызлар

Ёлдан кечсенъ, токъталасынъ,  
**Ишлерине** сукъланасынъ:  
Бакъ, не гузель янъы эвлер  
Къурмакъта бу чебер эллер.

О **кыызларгъа** эв акъламакъ,  
Гуя нагъыш нагъышламакъ.  
Ниетлери **халкъкъа** анджакъ  
Айда бир эв багъышламакъ.

Бугунъ буюк байрам бизде —  
Кочътик янъы **эвимизге**.  
Чокъ машалла, уста кыызлар,  
Сизинъ чебер элинъизге.

(Черкез-Али)

Догърултув келиши **кимге? неге?** ве **къайда?**  
суаллерине джевап бере. Къалын сесли эджадан сонъ  
**-къа, -гъа**, индже сесли эджадан сонъ исе **-ке, -ге**  
ялгъамалары къошула: **дост-къа, къомшу-гъа, дерс-**  
**ке, эв-ге**.

**170-инджи иш.** Шиирни окъунъыз. Джумлелерден догърултув  
келишинде кельген исимлерни кочюрп язынъыз. Ялгъамаларнынъ  
язылувыны изаланъыз.

## Шанлы ёлгъа

Китабынъны алдынъ къолгъа,  
Эй севимли эвлядым.  
Мектебинъе, шанлы ёлгъа  
Бугунъ сени ёлладым.

**къолгъа  
гольге**

Окъуп илим оджагында,  
Юксеклерге чыкъарсынъ.  
Бу улькемнинъ къучагында  
Бир гуль олып ачарсынъ.

Сув алтында, дерьяларда,  
Гемилерде ялдарсынъ.  
Амет Хандай юксеклерден  
Бизге селям ёлларсынъ.

Омюримнинъ чечегисинъ,  
Окъу, эвлят, окъу сен.  
Окъув иле оседжексинъ,  
Урь Ватанда къокъып сен.  
(Черкез-Али)

**171-инджи иш.** Берильген сёзлерни догърултув келишинде  
язынъыз.

Акъмесджит — Акъмесджитке	Ялта — ...
Алушта — ...	Кефе — ...
Акъяр — ...	Эски Къырым — ...
Кезлев — ...	Керчь — ...
Бурса — ...	Киев — ...
Судакъ — ...	Чонгъар — ...
Багъчасарай — ...	Чатырдагъ — ...

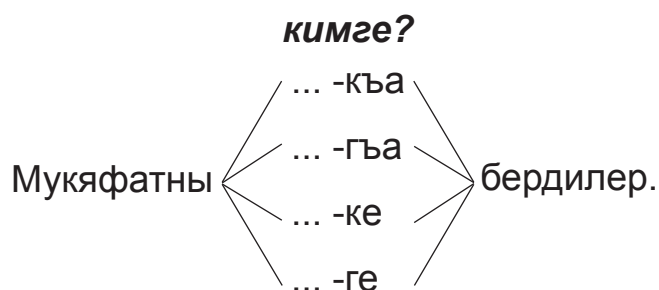
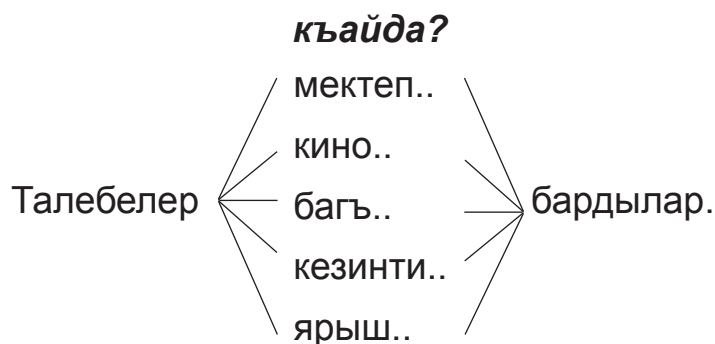
**172-нджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар  
ерине догърултув келишининъ ялгъамаларыны къоюнъыз.

1. Талелелер оджаларнен топлашув.. кеттилер.
2. Биз бутюн аилемизнен сеят.. чыкътыкъ.
3. Балам, Керим.., Мустафа.., Мурат.., Амет.., Айше..,  
Динара.., Левизе ве Эсма.. селям айт, — деди анам.

4. Велиша ярын.. керек олгъан бутюн дерслерини азырлады.

5. Бабам къомшу кой.. кетти.

**173-юнджи иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, бир къач джумле язынъыз. Догърултув келиши ялгъамаларынынъ язылувыны изаланъыз.



**174-юнджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни догърултув келишинде язынъыз. Чифт **къкъ**, **кк**, **гъгъ**, **гг** тутукъларыны къайд этинъиз.

Таякъ — таякъкъа

багъ — ...

дагъ — ...

аякъ — ...

арыкъ — ...

курёк — ...

этек — ...

ог — ...

ястыкъ — ...

истек — ...

пытакъ — ...

ящик — ...

цирк — ...

элек — ...

къазыкъ — ...

чанакъ — ...



## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**175-инджи иш.** Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз.

### И Л Я Н

*Декабрьнинъ учюнде дёртюджи сыныф талебелери этнография музейине бараджакъ.*

Талебелер шу куню саат экиде мектеп азбарында топланмалылар!

Сыныф ребери

### ДИКЪКЪАТ!

Алтынджы сыныф талебелери ярын, *январьнинъ он бешинде, “Фотон”* заводына кезинтиге бараджакълар.

Талебелер саат он экиде мектеп азбарында топланмалылар!

Мектеп мудир

Бу метинлерде не акъкъында айтыла? Олар насыл макъсатнен язылган? Метинлерде олган джумлелерни ифадели окъуп, макъсадына коре чешитлерини бельгилеъыз (икяе, суаль, эмир). Исимлерни сечип, насыл сайыда ве келиште олгъаныны талиль этинъиз.

**176-нджы иш.** Берильген ресимге дикъкъатнен бакъынъыз ве, тасвирленген вакъиагъа эссланып, метин язынъыз. Метининъиз учъ кысымдан ибарет олмалы.

## МУЗЕЙДЕ

### Метин башы

Декабрьнинъ учюнде дёртюджи сыныф талелелери этнография музейине бардылар.

### Эсас кысым



### Метиннинъ сонъу

Музейде корьген меракълы эшьялар акъкъында талелелер ана-бабаларына икяе эттилер. Эртеси куню ана тили дерсинде бу кезинтиге багъышлангъан метин яздылар.

**Файдаланмакъ ичюн сёзлер:** къадифе миндер ве ястыкълар, эски ишленмели антерлер, киселер, марама, эльбезлер, кетен беги, феслер, такъиелер, билезликлер, купелер; рафлар устюнде гугюм, джезве, фильджанлар, шекер макъасы, домбелеклер ве башкъа экспонатлар.



## ТЮШЮМ КЕЛИШИ

**177-нджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суальге джевап берелер? Бу сёзлернинъ ялгъамаларыны къайд этинъиз.

1. Анамнен бабам **юзюмни** сабадан джыйдылар.
2. Оджамыз бугунъ алма джыймагъа **Мансурны, Фадимени** ве **Къуртвелини** чагъырды.
3. Юкъламаздан эвель **къолларынъызны** ве **тишлеринъизни** ювунъыз.

Тюшюм келишинде **-НЫ, -НИ** ялгъамалары ишлетиле. **-НЫ** ялгъамасы къалын сесли эджадан сонъ языла, **-НИ** ялгъамасы индже сесли эджадан сонъ языла.

**178-инджи иш.** Ашагъыдаки сёз бирикмелери ярдымынен он джумле тизинъиз. Бир джумледе исим саиплик, экинджисинде тюшюм келишинде олсун.

Н у м ю н е : *Мен китапнынъ ярысыны окъудым.  
Мен китапны китапханеден алдым.*

Китапнынъ ярысыны — китапны алдым  
оджанынъ сеси — оджаны корьдим  
мектепнинъ бинасы — мектепни тамирледи  
азбарнынъ узунлыгъы — азбарны сипирдилер  
ишнинъ темели — ишни бегенди  
сыныфнынъ ребери — сыныфны тамирледи  
Сервернинъ топу — Серверни чагъырды

дайымнынъ огълу — дайымны авуштырдылар  
аптемнинъ антери — аптемни къаршыладым  
сёзюмнинъ девамы — сёзюмни бегендилер

**179-ынджы иш.** Тапмаджаны кочюрип язынъыз, тюшюм келишиндеки исимни тапынъыз, тамыр ве ялгъамасыны къайд этинъыз.

Белини богъып багълагъан,  
Къайтармагъа ойнагъан.

с				р		и
---	--	--	--	---	--	---



**180-ынджы иш.** Берильген схемаларгъа эассланып, дефтеринъызге бир къач джумле язынъыз.

**кимни?**

Балалар  $\left\{ \begin{array}{l} \dots -\text{НЫ} \\ \dots -\text{НИ} \end{array} \right\}$  севелер.

**кимни?**

Аналар  $\left\{ \begin{array}{l} \dots -\text{НЫ} \\ \dots -\text{НИ} \end{array} \right\}$  тюшюнелер.



51-ынджы ДЕРС

**181-ынджы иш.** Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ келишлерини бельгиленъыз.

### Ель ве кунеш

Бир заманда, расткелишип Ельнен **Кунеш**,  
Къавиль эткен экенлер эки кунъдеш.  
«Биз — къайсымыз кучълюмиз?» — деп, лаф этип,  
Сынагъанлар **кучълерини** ёлда кетип.

«Ким чездирсе **къадынгъа** багълы **шалыны**,  
О, кучьлюдир», — деген Ель, алып **алдыны**.  
Кете экен ёл бою бир яш къадын,  
Башында — шал, ашыкъмай басып адым.

**Ель** кученип окюрген, тоз чанъгъытып,  
Къадын ушюп, багълагъан **шалыны** тартып.  
Кечкенден сонъ «шейтан той», булут къыры,  
Кулюмсиреп етише Кунеш нуру.

Кунеш кулип, джильвели **зия** сача,  
Къадын **шалыны** чезип, **башыны** ача.  
Кунеш деген: «Корьдинъми, эй арсыз Ель,  
Сувукъ дегиль, сыджакънен бахтлы эль!»

**182-нджи иш.** Окъунъыз.



Янъы йыл (йылбаш) байрамы иле кимни хайырлар эдинъиз?  
Нелер тилер эдинъиз. Догъмуш ве достларынынъызгъа хайырлав  
мектюплерини язынъыз.





**183-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрп язынъыз. Нокъталар ерине ялгъамалар кьоюнъыз.

1. Мен къартанам.. сагъындым.
2. Биз Якъуп.. сыныф башы сайладыкъ.
3. Агъам бир чувал богъдай.. дегирменге алып кетти.
4. Мен экинджи сыныф.. битирдим.
5. Курешчи Энвер.. спартакиадагъа ёлладылар.
6. Оджам дефтерим.. тешкерди.



52-нджи ДЕРС

## ЕР КЕЛИШИ

Ер келиши **кимде? неде?** ве **къайда?** суаллерине джевап бере. Къалын сесли эджадан сонъ **-та, -да** ялгъамалары кьошула. Индже сесли эджадан сонъ **-те, -де** ялгъамалары кьошула. Сёзнинъ сонъки сеси сагъыр олса **-та, -те** кьошула, янъгъыравукъ олса **-да, -де** ялгъамалары кьошула: **азбарда, эвде, къышта, иште.**

**184-юнджи иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине ер келиши ялгъамаларыны кьоюнъыз.

1. Сентябрь кельди, мектеп.. дерслер башланды.
2. Койлюлер баарь.. ве яз.. экелер, кузь.. джыялар.
3. Бугунъ учюнджи сыныф.. къырымтатар тили дерси оладжакъ.
4. Койлюлер багълар.., багъчалар.. ве тарлалар.. чалышалар.
5. Биз эр бир рале.. экишер бала отурамыз.
6. Татиль.. раатлыкъ багъчасына барамыз.

**185-инджи иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине ер келиши ялгъамаларыны къоюнъыз.

### Айванат багъчасында

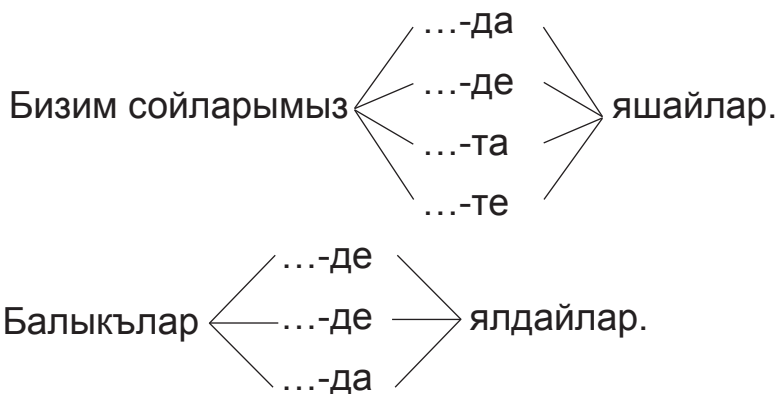
Раатлыкъ куню биз айванат багъчасына бардыкъ. Бу ер.. дюнья.. яшагъан айванлардан чокъусы бар. Айры-айры демир къафеслер.. маймунлар, аювлар ве башкъа айванлар бар. Голь.. чешит къушлар ялдайлар. Сыджакъ мемлекетлер.. яшагъан айванлар ве къушлар бизни чокъ меракъландырды.

**186-нджы иш.** Берильген сёзлерни ер келишинде язынъыз. Сёзлерде чифт **mm** арифлернинъ астларыны сызынъыз.

<i>Am</i> — <i>amma</i>	аят — ...
адет — ...	сурет — ...
саат — ...	булут — ...
сиясет — ...	Халит — ...
мешгъулиет — ...	Амит — ...
мухтариет — ...	Мурат — ...
савут — ...	Мидат — ...
армут — ...	Фикрет — ...
асрет — ...	Шевкет — ...



**187-нджы иш.** Берильген схемаларгъа эассланып, джумлелерни дефтеринъызге язынъыз.





## ЧЫКЪЫШ КЕЛИШИ

Чыкъыш келиши **кимден? неден?** ве **къайдан?** суаллерине джевап бере.

Къалын сесли эджадан сонъ **-тан, -дан** ялгъамалары языла.

Индже сесли эджадан сонъ **-тен, -ден** ялгъамалары языла.

Сёзнинъ сонъки тутугъы сагъыр олса, **-тан, -тен, -дан, -ден** ялгъамалары къошула (**къыш-тан, элек-тен, яз-дан, кузь-ден**).

**188-юнджи иш.** Ашагъыдаки исимлерни чыкъыш келишинде язынъыз. Ялгъамалары бир сой олгъан сёзлерни бири-бирининъ астына язынъыз.

Таш, тиш, ай, кунъ, одун, атеш, ёл, тюс, йыл, мышыкъ, къой, кой, иш, топ, дивар, капик, кумюш, афта, урба, деве, чай, ягъ, шекер, куръпе, пирнич, маш.

<b>-тан</b>	<b>-тен</b>	<b>-дан</b>	<b>-ден</b>
<i>таштан</i>	<i>тиштен</i>	<i>айдан</i>	<i>куньден</i>
...	...	...	...
...	...	...	...

**189-юнджи иш.** Берильген метинни окъунъыз. Исимлерни сечип, кочюрип язынъыз. Сёзлернинъ тамыр, ялгъамаларыны ве келишлерини къайд этинъиз.

Лакъырды эткен вакъытта, сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз. Башкъаларны дикъкъатнен динъле-меге огренинъиз.

Субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъын-да пек чокъ лаф этмек — олмаз.



**190-нджы иш.** Шиирни окъунъыз. Шиирден ер ве чыкъыш келишиндеки исимлернисечип, кочюрип язынъыз. Ялгъамалар-нынъ язылувыны изаланъыз.

### Къардашлыкъ къабири

Чам тереклер арасында  
Юксельген кок мермер таш.  
Шу тереклер талдасында,  
Дерсинъ, тура дженкчи яш.

Куньдюз оны кунеш опе,  
Геджелери — толгъун ай.  
Ёлдан кечкен, токътап оте,  
Сыйпап, оны огъулдай.

Дёрт чам терек талдасында —  
Эбедий о мермерташ.  
Онынъ темели астында  
Ята къыркъ агъа-къардаш.

(Р. Бурнаш)



54-юнджи ДЕРС

Сёзнинъ сонъунда сагъыр сеслер (**к, къ, п, с, т, ф, х, ч, ш, щ**) олса, догърултув, ер ве чыкъыш келишлеринде **-къа, -ке, -та, -те, -тан, -тен** ялгъамалары къошула.

Меселя: **Элек-ке, элек-те, элек-тен.**

**Къазыкъ-къа, къазыкъ-та, къазыкъ-тан.**

**191-инджи иш.** Ашагыда берильген сёзлерни окъунъыз. Ялгъамаларнынъ язылувыны сагъырлыкъ, къалын-инджелик къаиделери боюнджа изаланъыз.

Макъас-къа, макъас-та, макъас-тан.  
Сес-ке, сес-те, сес-тен.  
Къанат-къа, къанат-та, къанат-тан.  
Адет-ке, адет-те, адет-тен.  
Шкаф-къа, шкаф-та, шкаф-тан.  
Ариф-ке, ариф-те, ариф-тен.  
Мых-къа, мых-та, мых-тан.  
Къалач-къа, къалач-та, къалач-тан.  
Киреч-ке, киреч-те, киреч-тен.  
Къамыш-къа, къамыш-та, къамыш-тан.  
Плащ-къа, плащ-та, плащ-тан.

**192-нджи иш.** Ашагыда берильген парчаны язып алынъыз. Нокъталар ерине, суаллерге коре, **къатыкъ** сёзюни керекли келиште язынъыз.

Эвимизде (не?) ... япыла. (Ненинъ?) ... лезети пекяхшы ола. Къартанам язда (неге?) ... сарымсакъ да къоша. Мен (нени?) ... чокъ севем. Оджамыз айта: «(неде?) ... файдалы мадделер чокъ». Биз (неден?) ... язма да япамыз.



**193-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрп язынъыз. Нокъталар ерине, суаллерине коре, сёзлерге келиш ялгъамаларыны къоюнъыз.

1. Бабам къапу.. (неге?) янъы анахтар япты.
2. Уста къапу.. (нени?) тюзетти.
3. Ёлкъапу.. (ненинъ?) электрик чанъы бар.
4. Къапакъ.. (ненинъ?) сапы майышты.
5. Мен къапакъ.. (неге?) янъы сап яптым.

6. Анам къапакъ.. (нени?) бегенди.
7. Шу къап.. (нени?) пек дюльбер япкъанлар.
8. Къап.. (ненинъ?) туюю пек яхшы.
9. Шу къап.. (неге?) бироз чырыш керек.



55-инджи ДЕРС

## ИСИМЛЕРДЕ МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫ

**194-юнджи иш.** Масалны окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде ялгъамалар нени бильдирелер?

### Акъяллы эким (инд халкъ масалы)

Бир хаста экимге кельген.

— Эким, меним **къарным** агъыра.

— Я сен тюневин не ашадынъ?

— Чий мейва ашадым, — деген хаста.

Эким хастагъа козь **иляджы** берген. Хаста, бунъа тааджипленип:

— Эким, къарын **хастылыгъына** не ичюн козь **иляджы** бересинъыз? — деп сорагъан.

— Не ичюн олсун, **козьлеринъыз** яхшы корер, — деген эким. — Ашайджакъ **шейлеринъизни** башта **козьлеринъизнен** бакъынъыз, о вакъыт **къарнынъыз** ич бир вакъыт агъырмаз.

Къырымтатар тилинде муькиет ялгъамасы сёзлерге къошулгъанда, предметлер **кимнинъ** я да **ненинъ** олгъаныны, **кимге** яхут **неге** аит олгъаныны бильдирелер. Месея: **бабамнынъ** къалпагъы (Къалпакъ бабамнынъ олгъаны билине). **Къазаннынъ** къапагъы (къапакъ къазаннынъ олгъаны билине). **Къартанамнынъ** марамасы (марама къартанама аит олгъаны билине).

**Текликте**

**бабам**

**оджам**

**мектебинъ**

**Чокълукъта**

**бабамыз**

**оджамыз**

**мектебинъиз**

**195-инджи иш.** Ашагъыда муькиет ялгъамаларынен кельген исимлер берильген. Текликте олгъан исимлерни саифенинъ сол тарафына, чокълукъта олгъан исимлерни саифенинъ сагъ тарафына айырып язынъыз.

Азбары, азбарлары, достунъ, оджанъыз, анам, бабамыз, китапларымыз, китабынъ, аптеси, агъанъыз, аркъадашым, пионеринъиз.

Муькиет ялгъамалары 1-инджи, 2-нджи ве 3-юнджи шахысларда олалар. Месея:

1-инджи шахыс текликте: **оджам**, **достум**, **козюм**, **китабым**, **дефтерим**.

2-нджи шахыс текликте: **оджанъ**, **достунъ**, **козюнъ**, **китабынъ**, **дефтеринъ**.

3-юнджи шахыс текликте: **оджасы**, **досту**, **козю**, **китабы**, **дефтери**.

1-инджи шахыс чокълукъта: оджамыз, достумыз, козюмиз, китабымыз, дефтеримиз.

2-нджи шахыс чокълукъта: оджанъыз, достунъыз, козюнъыз, китабынъыз, дефтеринъыз.

3-юнджи шахыс чокълукъта: оджасы, досту, козю, китабы, дефтери (оджалары, достлары, козьлери, китаплары, дефтерлери).

**196-нджи иш.** Ашагъыдаки мулькиет ялгъамалары олгъан исимлерни теклик ве чокълукъ сайылары боюнджа шахысларгъа айырып язынъыз.

Эништем, дефтеринъ, ады, реисимиз, оджанъыз, дерслери, афтасы, эвимиз, кою, къозусы, атымыз, лафынъыз, балалары, оюнынъыз, сёзлери, аптеси, китабынъ, балыгъынъ, ишлеринъ, аптем, аркъадашым.

### Текликте

1 ш. Меним эништем, ...

2 ш. Сенинъ дефтеринъ, ...

3 ш. Онынъ ады, ...

### Чокълукъта

1 ш. Бизим реисимиз, ...

2 ш. Сизинъ оджанъыз, ...

3 ш. Оларнынъ дерслери, ...

**197-нджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлерде тюшип къалгъан мулькиет ялгъамаларыны язынъыз.

### кимнинъ?

Исмаилнинъ кемане..

Анамнынъ пальто..

Чобаннынъ копег..

### ненинъ?

Кеманенинъ сес..

Пальтонынъ джеб..

Азбарнынъ берекет..



**198-инджи иш.** 197-нджи иште берильген сёз бирикмелеринен джумлелер уйдурып язынъыз.





## МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫНДА ДУДАКЪЛЫЛЫКЪ

Къырымтатар тилинде бир эджалы сёзлерде дудакълы сеслерни косьтерген арифлер (о, у, ё, ю) олса, бойле сёзлерге къошулгъан ялгъамаларнынъ созугъы да дудакълы олур. Меселя: *сонъ* — *сонъу*, *туз* — *тузу*, *сёз* — *сёзю*, *юзь* — *юзю* киби.

Ихтар: Экинджи эджада олгъан дудакълы созукъ ялгъамагъа тесир этмез. Меселя: *одун-ым*, *армут-ы*, *топуз-ы*, *болюг-и*.

**199-ынджы иш.** Созугъы дудакълы олгъан бир эджалы сёзлерни дефтеринъизге **меним** сёзюнен къошып язып алынъыз:

Бой, бор, голь, дост, козь, къол, ог, он, онъ, от, тоз, топ.

Був, буз, гуль, дут, кузь, куль, кунь, къурт, мульк, нур, туз, ун, усть, чул.

Ёл, сёз, тель, тёр, чёп, чель.

Сют, тюз, юз, юк, юнь, тюр, юзь.

**200-юнджи иш.** Ашагъыда къавузлар ичинде берильген сёзлерге мульткиет ялгъамаларыны къошунъыз.

*Меним* (козь, кунь, ёл, юк).

*Сенинъ* (къой, къурт, ун, чёп, сют).

*Онынъ* (бой, той, дут, тель, юз).

*Бизим* (той, кой, буз, туз, тёр).

*Сизинъ* (бор, голь, гуль, тёр, сют).

*Оларнынъ* (топ, голь, ун, ёл, юк).

**201-инджи иш.** Тапмаджаларны кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамырларыны ве ялгъамаларынынъ чешитлерини бельгиленъыз.

1. Къыркъ аякълы, **джаны** ёкъ,  
Суву бар, **къаны** ёкъ.  
Джумле алем **устюнден** кечер,  
Юрьмеге **меджалы** ёкъ.

к				р
---	--	--	--	---

2. **Асты** — тери, **устю** — тери,  
**Ичинде** — баллы **ери**.

и				р
---	--	--	--	---

**202-нджи иш.** Ашагъыда берильген бирикмелерни къулланып джумлелер тизинъыз. Мулькиетлик ялгъамаларыны къайд этинъыз.



**къап**  
Китапнынъ  
**къапы**

**къапу**  
Оданынъ  
**къапусы**

**къапакъ**  
Къазаннынъ  
**къапагъы**



**203-юнджи иш.** Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер уйдурып дефтеринъизге язынъыз.

Ёлнынъ тозу, Къырым чёлю, кунеш нуру, оджанынъ сёзю, къой юню, сыгъыр сютю, масанынъ устю, шорбанынъ тузю, талелелернинъ дёртю, собанынъ кулю.

## ИСИМЛЕРНИНЪ МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

Сайы	Шахслар	Сёз сонъунда тутукъ сес				Сёз сонъунда созукъ сес	
		Дудакълы созукъ		Дудакъсыз созукъ			
		Къалын	Индже	Къалын	Индже	Къалын	Индже
Теклик	1 ш. Меним	топум	юзюм	адым	ишим	бабам	эмджем
	2 ш. Сенинъ	топунъ	юзюнъ	адынъ	ишинъ	бабанъ	эмдженъ
	3 ш. Онынъ	топу	юзю	ады	иши	бабасы	эмджеси
Чокълукъ	1 ш. Бизим	топумыз	юзюмиз	адымыз	ишимиз	бабамыз	эмджемиз
	2 ш. Сизинъ	топунъыз	юзюнъыз	адынъыз	ишинъыз	бабанъыз	эмдженъыз
	3 ш. Оларнынъ	топлары	юзълери	адлары	ишлери	бабалары	эмджелери

**204-юнджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерде нокъталар ерине сатыр устьлеринде берильген сёзлерден керегини къоюнъыз. Кочюрип язынъыз.

*топу, топлары*

1. Балалар кельдилер. Оларнынъ эписининъ ... бар.
2. Балалар волейбол ойнайлар. Оларнынъ ... ич ерге тюшмей.

*эмджеси, эмджелери*

1. Керим ве онынъ къардашы мусафир беклейлер. Бугунъ оларнынъ ... келеджек.
2. Бу балаларнынъ бабалары да, ... де шеэрде ишлейлер.

*бабасы, бабалары*

1. Осман агъанынъ балалары пек севиндилер. Оларнынъ ... хасталыкътан турды.

2. Мектеп балалары ве оларнынъ ... талакъагъа кельдилер.

**205-нджи иш.** Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны тапынъыз, сайы ве шахысларыны бельгилеъыз.

### Ватаным меним

Меним эр **кунюмде** баарь бар,  
яз бар.

Баарь **чечеклери**, чечек —  
эр азбар;

Озенде папий ве къанатлы  
къаз бар,

Бугунь ким йырламаз! **Элимде** саз бар, —  
Не къадар гузель бу **Ватаным** меним!

Бакъ, анда къавдамлы экин **бойлары**,

Орюшке энди чокъ къозу-къойлары.

Зевкълыдыр **акъшамы**, джыйыны-тойлары,

Эглене, ойнайлар кой **балалары**.

Не къадар гузель бу **Ватаным** меним!

(О. Амит)

**Ватан**  
**Ватанлы**  
**Ватандаш**  
**Ватанпервер**

**206-нджы иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни девам этинъыз. Дефтерге кочюрип язынъыз, мулькиет ялгъамаларыны бельгилеъыз.

Меним анам ... чалыша, бабам исе — ... . Бизим къорантамыз ... джандан ибарет: ..., ..., ... . Агъам (къардашым) ... сыныфта окъуй. Мен, мектепни битирген сонъ, ... олмагъа истейим.



**207-нджи иш.** Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер уйдуруп, дефтеринъизге язынъыз.

Къартанамнынъ козьлюги, анамнынъ ишханеси, эништемнинъ къалпагы, халкъ масаллары, меним чантам, Осман Амитнинъ шири.



58-инджи ДЕРС

## **КЪ, К ВЕ П СЕСЛЕРИНИНЪ АЛМАШУВЫ**

Къырымтатар тилинде сёзлернинъ сонъунда олгъан **къ, к** ве **п** сеслери, мулькиет ялгъамасы къошулгъанда, алмашалар. **Къ** ерине **гъ, к** ерине **г, п** ерине **б** язылыр. Меселя:

**Аякъ** — **аягъым, аягъынъ, аягъы**. **Элек** — **элегим, элегинъ, элеги**.

**Чорап** — **чорабым, чорабынъ, чорабы**.

**Ихтар**: 3-юнджи шахыс чокълукъта бу сеслер алмашмазлар.

Меселя: **чорап** — **чораплары, элек** — **элеклери, аякъ** — **аякълары**.

**208-инджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни косътерильгени киби денъиштиринъиз. Алмашкъан сеслернинъ астларыны сызынъыз.

*Курек — курегим*

*къашыкъ — къашыгъым*

*этек — ...*

*къазыкъ — ...*

*эшек — ...*

*балыкъ — ...*

*эмек — ...*

*къатыкъ — ...*

*ёлакъ — ...*

*аралыкъ — ...*

*бардакъ — ...*

*ортакъ — ...*

*капик — ...*

*башлыкъ — ...*

*бешик — ...*

*емек — ...*

оглюк — ...  
къалып — ...  
китап — ...  
мектеп — ...  
мерекеп — ...

эсап — ...  
мектюп — ...  
азап — ...  
ахлякъ — ...  
долап — ...

**Иhtar:** Бир эджалы сёзлерде бу сеслер алмашмаз.  
Меселя: *окъ—окъу, топ—топу, йип—йипи, юк—юкю.*

**209-ынджы иш.** Ашагъыда берильген сёзлерге 2-нджи шахс текликте ве чокълукъта мулькиет ялгъамалары къошунъыз. Керек олгъан ерлерде **к, къ, п** арифлерини алмаштырынъыз.

*Къашыкъ—къашыгъынъ—къашыгъынъыз*

тертип — ...

балыкъ — ...

сап — ...

тырнакъ — ...

туруп — ...

кемик — ...

терек — ...

къайыкъ — ...

чечек — ...

топ — ...

къатыкъ — ...

аякъ — ...

кутук — ...

эрик — ...

тук — ...



**210-унджы иш.** Берильген сёзлерге 3-юнджи шахыс текликте ве чокълукъта мулькиет ялгъамаларыны къошунъыз. **К, къ, п** сеслерининъ алмашувына дикъкъат этинъиз.

*Тавукъ—тавугъы—тавукълары*

долап — ...

йыбырыкъ — ...

сенек — ...

сачакъ — ...

кепек — ...

ахлап — ...

сандыкъ — ...

сырыкъ — ...

къыйыкъ — ...

ёлакъ — ...

кертик — ...

окъ — ...

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**211-инджи иш.** Ресимни дикъкъатнен козетинъыз. Берильген план боюнджа «... къартийге ярдым» серлевалы метин язынъыз.

### План

1. ... къартийнен олгъан субет.
2. Кечмиш акъкъында икяе.
3. Балаларнынъ ярдымы.



**212-нджи иш.** Берильген аталар сёзлерини дикъкъатнен окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Урьмет элял эмекнен къазанылып.

Ана-бабасына эйилик косьтермеген, озю де эйилик корьмез.

Инсангъа урьмет этсенъ, урьмет корерсинъ.  
 Къартларгъа — сайгъы, яшларгъа — севги.  
 Озюнден буюкке урьмет эт.

Аталар сёзлерини дефтеринъизге язынъыз. Джумлелердеки исимлерни талиль этинъиз: насыл сайыда (теклик я да чокълукътамы) ве къайсы келиште олгъаныны къайд этинъиз.



60-ынджы ДЕРС

Сонъунда **й** олгъан бир эджалы сёзлерге мулъкиет ялгъамасы къошулгъанда, **й** ерине **ю** пейда ола. Месея: **сой** — **союм**, **союнъ**, **сою**, **союмыз**, **союнъыз**.

**213-юнджи иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни мулъкиет ялгъамасынен тюрлендинъиз. Алмашкъан сеслернинъ астларыны сызынъыз.

<i>сой</i>	<i>бой</i>	<i>кой</i>	<i>къой</i>	<i>той</i>
Меним союм	...	...	...	...
Сенинъ союнъ	...	...	...	...
Онынъ сою	...	...	...	...
Бизим союмыз	...	...	...	...
Сизинъ союнъыз	...	...	...	...
Оларнынъ сойлары	...	...	...	...

**214-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине керек олгъан мулъкиет ялгъамасыны къошунъыз.

1. Меним агъа.. техникумда окъуй. 2. Оларнынъ сыныф.. сеяаткъа кетти. 3. Сенинъ дост.. пек яхшы окъуй экен.



4. Меним дайы.. сизинъ къомшу..дыр. 5. Онынъ бян..  
яхшы язылгъан.

**215-инджи иш.** Ашагъыда къавузлар ичинде берильген сёзлерге  
мулькиет ялгъамасы къошып, дефтеринъизге язынъыз.

Нумюне: *мектепнинъ (азбар) — мектепнинъ азбары.*

1. Мектепнинъ (азбар). 2. Терекнинъ (пытакъ).  
3. Мектепнинъ (топ). 4. Оджанынъ (сёз). 5. Велининъ (йыр).  
6. Багъчанынъ (ярашыкъ). 7. Сенинъ (агъа). 8. Онынъ  
(дост). 9. Бизим (аиле). 10. Оларнынъ (дефтерлер).  
11. Меним (аркъадаш). 12. Сизинъ (къалемлер). 13.  
Дайымнынъ (къалпакъ). 14. Къомшумызнынъ (тавукъ).  
15. Бизим (сой). 16. Энвернинъ (тай).



**216-нджы иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд этильген  
сёзлернинъ мулькиет ве келиш ялгъамаларыны косътеринъиз.

### Неден файда?

Бир кунъ тавшан, **кирпи**ни корип, айретте къалгъан:

— Вай, кирпичи, устюндеки **урбанъ** — пек чиркин, —  
деген. — Тикенден урба олурмы?

— Тикенли **урбанынъ файдасыны** бильген анълар, —  
деген кирпичи. Бу урба мени **душманларымдан** къорчалай:  
яныма келип къокълансалар да, тенеме токъунмайлар.  
Я о сенинъ дюльбер **тончугъынъдан** не файда?

— Меним **тончугъым** мени къыш **сувукъларындан**  
къорчалай, — деген тавшан.

— Арт **аякъларынь** — пек узун ве чиркинлер.

— Узун **аякънынъ файдасыны** бильген анълар, —  
деген тавшан. Аякъларнен, окъ киби чапып, тилькининъ  
**тишлеринден** къуртулам.



**217-нджи иш.** Шиирни окъунъыз. Джумлелерде олгъан исимлернинъ келишлерини бельгиленъыз.

### Истегим

Достлар манъа шойле суаль берселер:  
— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,  
Мен дер эдим:  
— Къавгъа-дава олмасын!  
Мен дер эдим:  
— Дженкке ич ер къалмасын!  
Мен дер эдим:  
— Кульсюн къувнакъ сабийлер!  
Мен дер эдим:  
— Кульсюн азиз Ана-ер,  
— Боллукъ олсун, байлыкъ олсун, — дер эдим,  
— Бахт чокъ олсун, сагълыкъ олсун, — дер эдим,  
Достлар ичюн тизильгенде софралар:  
— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,  
Мен дер эдим:  
— Къатмер гуллер чокъ олсун!  
Мен дер эдим:  
— Къара куньлер ёкъ олсун!  
Мен дер эдим:  
— Кулькю олсун юзьлерде!  
— Тюркю олсун тиллерде!  
— Достлар манъа кенъеш олсун, — дер эдим,  
— Танълар олсун, кунеш олсун, — дер эдим.

Нида ишаретинен кельген джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

**218-инджи иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине, шахсына бакъып,  
**НЪ, Н** язынъыз.

1. Экрем, баба...а селям сёйле. Экремнинъ бабасы..а мукъфат бердилер.

2. Балам, эви..де ве иши..де тертип олсун. Онынъ эви..де ве иши..де тертип бар.

3. Вели, агъа..дан ве къардашы..дан мектюп аласынъмы? О, агъасы..дан ве къардашы..дан эр заман мектюп алып тура.

Эки эджалы сёзлерде мульткиет ялгъамасы къошулгъанда, базы бир сёзлерде экинджи эджанынъ созукъ сеси тюше.

Месея: *огъул — огълу, боюн — бойну, бурун — бурну, вакъыт — вакъты, девир — деври, кокюс — коксю, боюн — бойну, омюр — омрю, зулум — зулму, шекиль — шекли, фикир — фикри, багъыр — багъры.*

**219-ынды иш.**

1. Ашагъыда берильген сёзлерге мульткиет ялгъамасыны къошунъыз:

*огъул — огълу*

сыныф — ...

джебир —

шахыс — ...

джыныс — ...

ышыкъ — ...

фикир — ...

2. Шу сёзлернинъ баш шеклини тапынъыз:

*вакъыт — вакъты*

... — джынсы

... — бурну



**ресим — ресими**

Бекирнинъ ресими

**ресмий**

Ресмий хабер

**220-нджи иш.** Суаллерге джевап беринъиз.

1. Къырымтатар тилинде муькиет ялгъамасы нени бильдире?
2. Муькиет ялгъамалары къач шахыста олалар?
3. Муькиет ялгъамаларынынъ язылувы акъкъында насыл къаиделерни огрендинъиз?



**221-инджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Къавузлар ичиндеки сёзлерге муькиет ялгъамасыны къошунъыз.

1. Балаларнынъ (ресим) яхшы чыкъты.
2. Оджамыз бизге феодализм (девир) акъкъында айтты.
3. Китапнынъ биринджи (къысым) пек меракълы.
4. Яшлыгъында Максим Горькийнинъ (омюр) пек къыйын олгъан.
5. Мен (вакыт) аз олса да, санъа кельдим.



62-нджи ДЕРС

## ХАБЕРЛИК ЯЛГЪАМАЛАРЫ

**222-нджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ манасына дикъкъат этинъиз.

1. Къартбабам айтты: «Сен даа **баласынъ**, мен исе пек **къартым**. Усеин **яштыр**, къуветлидир. Онынъ элинден кельмеген иш ёкътыр».
2. Мен **тalebем**, агъам **механиктир**, бабамнен анам — **нефакъаджыдырлар**.
3. Сыныфта Диларанен мен **аляджымыз**.

Сёзлернинъ сонъларына къошулып, хабер ве шахыс анълаткъан ялгъамаларгъа хаберлик ялгъамалары дейлер. Меселя: *Мен талебем. Сен агъасынъ. О, аляджыдыр. Биз авескярмыз. Сиз къомшусынъыз. Олар сойдыр.*

**223-юнджи иш.** Нокъталар ерине тюшип къалгъан хаберлик ялгъамаларыны къойып, джумлелерни язынъыз.

1. Бугунъ джумаэртеси.. . 2. Якъуб агъа меним эништем.., о, нам къазангъан курешчи.. . 3. Мен талебе.., агъам исе къуруджы.. . 4. Мен айдавджы.., артист.., шаир.., инженер.. . 5. О, сынъырджы.., ишчи.., аркъадаш.. .

Мулькиет ялгъамаларыны хаберлик ялгъамаларындан айырмакъны огренинъиз.

**Хаберлик**

*Мен оджам.*

*Биз оджалармыз.*

*Къартбабам айтты:  
«Мен хастам, бираз  
сувукъландым».*

*Мен сизге къардашым.*

**Мулькиет**

*Меним оджам.*

*Бизим оджаларымыз.*

*Эким айтты:  
«Меним хастам баягъы  
тюзельди».*

*Сиз меним  
къардашымсынъыз.*

**224-юнджи иш.** Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлернинъ къайсы келиште олгъаныны тапынъыз. Сёзлернинъ къайсы биринде келиштен эвель мулькиет ялгъамасы бар?

## Ана тили

Мен, бир сабий экенде,  
Дёрт аякълап юрьгенде,  
«Ана» деп, мен сёз къаттым,  
Озь **тилимни** яраттым.

О **куньден** сонъ, эр **кунь** мен  
Эки-учъ сёз огрендим.  
Окъуп-язам бугунъ мен,  
Ана тилим бу меним.

Бильмесенъ озъ **тилинъни**,  
Огренмезсинъ **илимни**.  
Терек олып осерсинъ,  
Ич бир **мейва** бермезсинъ.  
(С. Эмин)



**225-инджи иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине, керегине коре  
**-дыр, -дир, -тыр, -тир** ялгъамаларыны къоюнъыз.

1. Бизим сыныфта артта къалгъанлар ёкъ.., лякин аляджылар чокъ.., яхшы окъугъанлар да бар.. .
2. Койдешлеримизнинъ яшайышы пек бол.. .
3. Энди яз дегиль де, кузь.. .
4. Меним адым Эмине.., онынъ ады Шефикъа.. .
5. Бу ернинъ ады Къыркъ Азизлер.. .
6. Шевкетнен Мемет дост.. .
7. Алие хаста.. .
8. Велиша агъа меним союм.. .
9. Шеэр ёлу тюм-тюз.. .



# СЫФАТ

**226-нджи иш.** Эр эки тарафта берильген джумлелерни окъунъыз. Бу джумлелернинъ къайсы бирилери ифадели ве аэнк-ли сеснен окъула? Бунынъ себебини изаланъыз.

Акъмесджитте сокъакъ-лар, багъчалар, мейданлар ве биналар чокътыр.

Акъмесджитте узун ве кенъ сокъакълар, ешилъ багъчалар, кениш мейданлар ве юксек, дюльбер биналар чокътыр.

Сагъ тарафтаки джумлелерде **насыл?** суалине джевап берген сёзлерни тапынъыз. Олар насыл маналарны ифаделегенлерини айтынъыз.

**Насыл?** суальге джевап берип, предметнинъ аляметини бильдирген сёзлерге **сыфат** дейлер. Сыфатлар, эксерий алларда, исимнен багъланырлар ве джумледе экинджи дередже азасы олурлар.

**227-нджи иш.** Метинни окъунъыз. Сыфатларны тапып, багъланып кельген исимлернен берабер кочюрип язынъыз.

Мектебимизде балабан гульбагъча бар. Анда тюрю дюльбер чечеклер осе. Баарьде чечеклернинъ ем-ешилъ япракълары ельден тепренип тура. Авалар къызгъаны-нен, гульбагъчамызда беяз, къырмызы, сары, мор, пемпе, мавы тюслерде чечеклер гуллейлер. Бу чечеклер бизим севимли оджаларымызгъа эдиелердир.

**228-инджи иш.** Ашагъыда берильген исимлерге къавузлардан уйгъун кельген сыфатларны тапып язынъыз. Бир къач сёз бирикменен джумлелер уйдуруп язынъыз.

1. ... чюкюндир, ... кой, ... эв, ... адам, ... къапу (ачыкъ, татлы, балабан, буюк, чубар).

2. ... голь, ... ат, ... ава, ... алма, ... бина, ... ёл (уфакъ, яхшы, къуветли, татлы, догъру, буюк).



**229-инджы иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сыфатларнынъ астларыны сызынъыз.

1. Яшларымыз сагълам, джесюр къараманлар олмакъ истейлер. 2. Къою ешилъ орманлыкъ арасында ешилъ тёпели бир бина корюне. 3. Темиз, джыйныкъ, ярыкъ, лякин бош бир ода. Диварлар ачыкъ сары боянен боялгъан. 4. Бугунъ кезинти вакътында сары, ал, беяз, къызыл чечеклер топладым. 5. Терекнинъ ешилъ япракълары ельден саллана. 6. Бу мектепнинъ тербиели талебелери чокъ.



64-юнджи ДЕРС

**230-инджы иш.** Ашагъыда биринджи ёлакътаки сыфатларгъа экинджи ёлакътан уйгъун кельген исимлер тапып, оларны джумлелерде къулланынъыз.

### Сыфат

къара

беяз

янъы

къалын

сыджакъ

темиз

### Исим

къар

куе

буз

эв

хызмет

кунъ



парлакъ  
къатты  
айнеджи  
сырлы

кунеш  
ель  
чорап  
тильки

**231-унджи уш.** Ашагъыдаки сыфатларнен багълы исимлерни тапып, дефтерлеринъизге язынъыз.

Иш орьнеги: *Ачыкъ, айдын, кунешли ава.*

1. Ачыкъ, айдын, кунешли (не?) ... .
2. Балабан, къызыл, тегерек (не?) ... .
3. Туманлы, къаранлыкъ, титис (не?) ... .
4. Шувултылы, ачыкъ, мавы (не?) ... .
5. Арыкъ, уфакъ, къара (не?) ... .
6. Къарт, такъатсыз, сакъат (не?) ... .
7. Яхшы, тербиели, чалышкъыр (ким?) ... .
8. Низамлы, чалышкъыр, тербиели (ким?) ... .
9. Къарлы, ягъмурлы, боранлы (не?) ... .

**232-нджи уш.** Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан сыфатларны оларнен багълы олгъан исимлернен берабер кочюрип язынъыз.

Иш орьнеги: *Серин ельчик.*

Биз саба тургъанда, мавы кокте йылдызлар даа парылдай эди. Серин ельчик бизим бетимизни сыйпай. Саба темиз аванен нефес алмакъ пек хош келе эди.

Атлар буюк маджарларгъа екильди. Биз ёлгъа чыкътыкъ. Биз чёльге еткенде, ёлнынъ эки тарафындаки ызанларда алтын башакълар бизни къаршыладылар. Этрафта пек дюльбер корюниш бар. Кениш чёльде гурюльти, инсан, айван сеслери янъгырай.

**233-юнджи иш.** Иш орьнегинде косьтерильгени киби, ашагыдаки сыфатларнынъ манасына къаршы маналы сыфатлар язынъыз.

Иш орьнеги: *Янъы китап — эски китап.*

Янъы китап — ...	яхшы адам — ...
беяз мышыкъ — ...	тербиели бала — ...
дюльбер язы — ...	уджлу къарандаш — ...
юксек эв — ...	агыр иш — ...
якъын шеэр — ...	кескин пычакъ — ...
семиз къой — ...	темиз дефтер — ...
къыскъа таякъ — ...	къарт адам — ...
сыджакъ ава — ...	узун ёл — ...
ярыкъ гедже — ...	зевкълы вакъыт — ... .
къалын агъач — ...	

**234-юнджи иш.** Суаллерге джевап беринъыз.

1. Насыл сёзлерге сыфат дейлер?
2. Сыфатлар, эксерий алларда, насыл сёз чешитинен багъланырлар?
3. Джумледе сыфатлар насыл джумле азасы олурлар?

Джевапларынъызгъа мисаллер кетиринъыз.



**235-юнджи иш.** Ашагыда сыфатларнен берабер берильген исимлернен джумлелер тизинъыз.

Тёгерек къуту, буюк бина, къырмызы къарандаш, темиз урба, узакъ ёл, тербиели талебе, ешилъ япракъ, чалышкъыр койлю.



**236-нджи иш.** Ашагыда берильген джумлелерни окъунъыз. Сызыкънынъ эр эки тарафында къайд этильген сёзлернинъ маналарыны тенъештирип бакъынъыз. Араларындаки манаджа фаркъны анълатынъыз.

1. Тереклер **беяз** чечек ачкъан.

2. Теректеки алмалар **къырмызы** олып корюне.

3. **Мавы** кокни булутлар къаплай башлады.

1. Тереклер **бем-беяз** чечек ачкъан.

2. Теректеки алмалар **къып-къырмызы** олып корюне.

3. **Мас-мавы** кокни булутлар къаплай башлады.

Сыфатлардан эвель келип, оларнынъ манасыны къуветлендирген парчаларнен сыфатлар арасында дефис (-) къоюла.

Меселя: *ап-акъ, къап-къара, бем-беяз, ком-кок, мос-мор, тер-темиз.*

**237-нджи иш.** Ашагыдаки метинни окъунъыз, сыфатларны сечип дефтеринъизге язынъыз, имлясына дикъкъат этинъиз.

### Биз Тавбадракъ коюнде яшаймыз

Коюмизнинъ багъчасы бизге пек якъындыр. Мен анда бармакъ истедим ве озюмни бир саатте емишль тереклернинъ арасында корьдим. Тереклернинъ емишлери сым-сыкъ, ярашыкъ олып туралар. Анда сап-сары армутлар пишкен, къып-къырмызы алмалар, шефталилер бар. Мен де оларнынъ ичинден иридже сойларыны сайлап алдым. Койлюлер емишлерни бем-

беяз кягъытларгъа сарып, тер-темиз ящиклерге толдура да бир чокъ шеэрлерге йиберелер.

Багъчадан дос-догъру бир ёлнен койнинъ бостанына да бардым. Бостанда помидорлар кып-кырмазы, патильджанлар исе мос-мор олып туралар.

**238-инджи иш.** Ашагъыдаки сыфатлардан эвель оларнынъ манасыны къуветлендириджи парчаларны кьошып, сёз бирикмелерини дефтерлеринъизге язынъыз. Араларына дефис кьоймагъа унутманъыз.

... сары чечеклер, ... томалакъ ташлар, ... янъы китап, ... яш адам, ... къара мышыкъ, ... беяз чечек, ... мор мерекеп, ... ешилъ от, ... кырмазы кърпыз, ... темиз ода, ... тегерек куту, ... сылакъ урба, ... бош араба, ... чий алма, ... такъыр ер.

**239-инджи иш.** Ашагъыда берильген сыфатларны джумледе къулланынъыз. Язгъан джумлелеринъизде баш азаларны къайд этинъиз.

Къуп-къуру, яп-яш, тес-тегерек, топ-толу, ем-ешиль, тос-томалакъ, бус-бутюн, ком-кок.



**240-инджи иш.** Асан Чергеевнинъ шиирлерини кочюрп язынъыз. Джумлелерде олгъан сыфатларны ве баш азаларны бельгиленъиз.

## Сыгъыр

Саба кетип тогъайдан  
Чечек башы отлайым.  
Балачыкълар ичер деп,  
Къоп-къою сют топлайым.



## Эчки

Сакъалчыгъым — уп-узун,  
Ошайым къойгъа озюм.  
Тийме, чобан, сен манъа,  
Тырмашайым къырларгъа.  
(А. Чергеев)



66-нджы ДЕРС

**241-унджи иш.** Биринджи сырадаки эр бир сёзни экинджи ве учюнджи сырадаки сёзлернен тенъештиринъыз. Экинджи ве учюнджи сырадаки сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны айырып язынъыз.

туз  
сёз  
дагъ  
эт

тузлу  
сёзлю  
дагълы  
этли

тузсуз  
сёзсюз  
дагъсыз  
этсииз

**-лы, -ли, -лу, -лю, -сыз, -сииз, -суз, -сюз**  
ялгъамаларынен исимлерден сыфат япмакъ мумкюн:  
**акъыллы, сувлу, сувсуз, жанлы, жансыз, бильгили.**

**242-нджи иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, сёзлернинъ шекиллерини денъиштирип язынъыз.

ун  $\begin{cases} -лу \\ -суз \\ -ны \end{cases}$

ат  $\begin{cases} -лы \\ -сыз \\ -ны \end{cases}$

юнь  $\begin{cases} -лю \\ -сюз \\ -ни \end{cases}$

иш  $\begin{cases} -ли \\ -сииз \\ -ни \end{cases}$

**243-юнджи иш.** Берильген исимлерге ялгъамалар къошып, сыфатларны язынъыз. Оларнен бир къач джумле тизинъиз.

Иш орьнеги: *иш — ишли, ишсиз, ишкир.*

Таш, от, сес, кучь.

**244-юнджи иш.** Нокъталар ерине уйгъун кельген сыфат япыджы ялгъама къошып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Бильги.. инсан, къанатсыз къуш кибидир.
2. Тарихий абиделер бизге тил.. асырлардан хабер бере.
3. Мустафа джан.., къувет.. огъландыр.
4. Оларнынъ ёллары сув.. сахралардан кече эди.
5. Азиме туз.. сюзме къатыкътан язма япып ичти.
6. Анамнынъ къоллары ун.. эди.
7. Энвер буздолаптан буз.. сув алып ичти.



**245-юнджи иш.** Сыфатларны кочюрип язынъыз, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъиз.

Иш орьнеги: *тозлу*

Фикирсиз, ерли, бузлу, арзусыз, сесли, гонъюлли, китапсыз, джесаретли, ярашыкълы, кучъю, такъатсыз, тузсуз, дамсыз, багълы, ишсиз, мейвалы, тильсиз, омюрсиз, гуллю, этсиз, джансыз, шекильсиз, берекетли, отлу, атешсиз, сёзсюз.

Бир къач сыфатнен джумлелер тизинъиз. Джумлелеринъизде сыфатларнынъ астыны далгъалы сызыкънен сызынъыз.

**эмексевер  
азырджевап  
ялынаякъ**



## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

### КЪЫШ

**246-нҗы иш.** Ашагыда берильген суаллерге эссланып, «Къыш» серлевалы метин язынъыз. Метин язгъанда, 130-ынҗы саифеде берильген шиир ве аталар сёзлеринден де файдаланынъыз.

1. Къышта ава ве табият насыл денъише?
2. Ресимде кимлер тасвирленген?
3. Балаларгъа адлар къойып, оларнынъ эр бири не япкъаныны язынъыз.
4. Сиз къыш татилини насыл кечирдинъиз?



**247-нджи иш.** Ашагъыда берильген шиирни окъуп, джумлелерде олгъан сыфатларны бельгиленъыз.

Эр мевсимнинъ озюне хас левхасы бар, сыны бар,  
Акъсакъаллы къыш-бабанынъ эгленджеси —  
кумюш къар.

Онынъ кучлю къудретине седжде эте эр коше,  
Санки дерсинъ, сачакълар да такъкъан беяз мелевше.  
Тарлаларны джиезлеген акъ марама — шербенти,  
Бу йыл да шай толып ташсын улькемизнинъ нимети.  
(Дж. Меджитова)

**248-инджи иш.** Берильген аталар сёзлерини окъуп, маналарыны анылатынъыз.

Къыш къышлыгъыны этмесе, яз язлыгъыны этмез.  
Къышнынъ къары — кузьге берекет.  
Яз къышны тойдуыр.



68-инджи ДЕРС

## САЙЫ

**249-ынды иш.** Джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап бергенини айтынъыз.

Бизим шеэрде **алты** мектеп бар.  
Сынфымызда **он эки** рале бар.

Мен **алтынды** мектепте окъуйым.  
Мен **он экинди** раледе отурам.



**Сайы предметнинъ микъдарыны ве сырасыны бильдире. Сайы къач? не къадар? къачынды?** суаллерине джевап берир. Джумледе сайы исимнен багъланыр ве экинджи дередже аза олур.

**250-нджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Сайыларнен берабер кельген исимлерни сайлап, дефтеринъизге язынъыз.

1. Багъчаджылар отуз эки терек отурттылар.
2. Лифт дёртюджи къатта токътады.
3. Селиме эки хыяр, дёрт помидор ве бир согъан догърады.
4. Бабам терекнинъ учъ пытачыгъыны пычты.
5. Ашыкъ Умер он единджи асырда яшагъан.
6. Экрем тюкяндан он дефтер, алты къарандаш, беш кълем алды.
7. Меним агъам онунджы, къардашым исе экинджи сыныфта окъуйлар.

Сайыларнынъ эр бирининъ устюнде суалини косьтеринъиз.

**251-унджи иш.** Окъунъыз. Ракъамнен берильген сайыларны джумледе къулланып, сёзлернен язынъыз.

8 китап, 10 рале, 1 тахта, 22 талебе, 33 дефтер, 17 кълем, 4 долап, 9 ресим.

**252-нджи иш.** Тапмаджаларны окъуп, джевапларыны тапынъыз, сайыларнынъ суаллерини бельгиленъиз.

Бир бардагъым бар,  
Эки тюрлю суву бар:  
Бири — сары, бири — беяз,  
Салласанъ да, къарышмаз.

Эки секиз, бир докъуз, эм йигирми,  
Эм отуз. Бу — къач этер? Билинъиз!

Алдым — бир дане, ачтым — бинъ дане.



**253-юнджи иш.** Суаллернинъ джевапларыны дефтеринъизге язынъыз. *Къач?* суалине джевап берген сёзлернинъ тюбюни бир сызыкънен, *къачынды?* суалине джевап берген сёзлернинъ тюбюни эки сызыкънен сызынъыз.

Сиз къачынды мектепте окъуйсынъыз? Дерслер саат къачта башлана? Сынфынъызда къач талебе окъуй?

Олардан къач къыз ве къач огълан бар?

Сиз къачынды йылы биринджи сыныфкъа бардынъыз?



69-ынды ДЕРС

## МИКЪДАР САЙЫЛАР

**254-юнджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Сайыларны тапып, насыл суальге джевап бергенини айтынъыз. Бу сайылар нени бильдире?

Сынфымызда отуз эки талебе окъуй. Эр бир раледе эки талебе отура.

Сыныф одамызда он алты рале, бир маса, дёрт китап долабы бар.

Микъдар сайылар предметлернинъ микъдарыны бильдирип, *къач? не къадар?* суаллерине джевап берелер.

**255-нджи иш.** Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер тизип, ракъамларны сёзлернен язынъыз.

4 баш къой, 5 дерс, саат 1, майыс 18, 10 авуч богъдай, 30 бала, 7 джан, 20 тюр терек, 100 йыл.

**256-нджы иш.** Берильген суаллернинъ джевапларыны дефтеринъизге язынъыз. Микъдар сайыларнынъ тюбюни сызынъыз.

Бир йыл къач айдан ибарет?

Бир айда къач кунъ бар? Бир афтада къач кунъ бар?  
Сизлер къач ай окъуйсынъыз?

Язда къач ай раатланасынъыз? Дерслеринъиз саат къачта бите?

**257-нджы иш.** Елькъуванлар косътерген вакъытны экишер джумленен ифаделенъиз.

1. Саат ... (-ни, -ны) ... дакъкъа кече.

2. Саат ... (-ге, -ке, -къа, -гъа) ... дакъкъа бар.





**258-инджи иш.** Нокъталар ерине сайыларны кьойып, джумлелерни язынъыз.

1. Мектебимизде дерслер саат ... башлана.
2. Экинджи дерске саат ... чанъ кьакъыла.
3. Учюнджи ве дёртюнджи дерслер арасында ... дакъкъалыкъ тенеффюс ола.
4. Бешинджи дерс саат ... башланып, саат ... бите.
5. Саат ... биз эвге кьайтамыз.



70-инджи ДЕРС

## СЫРА САЙЫЛАРЫ

**259-ынды иш.** Окъунъыз. Сайыларны тапып, насыл суальге джевап бергенини айтынъыз. Бу сайылар нени бильдирелер?

Мен дёртюнджи сыныфта окъуйым. Агъам — докъузынджы, кьардашым исе экинджи сыныфта окъуйлар.

Сыра сайылары предметнинъ сырасыны бильдирип, кьачынды? суалине джевап берелер.

Сыра сайылар микъдар сайыларынынъ сонъуна **-нды, -нжи, -ынды, -инди, -унды, -юнди** ялгъамаларынынъ кьошулмасынен япылыр: **алтынды, единди, кьыркынды, бешинди, онунды, учунди.**



**263-юнджи иш.** Метинни окъунъыз. Сайыларны багъланып кельген сёзнен берабер кочюрип язынъыз.

Мен Абдуль Тейфукъ сокъагъындаки йигирми секизинджи эвде яшайым. Юз он бешинджи мектепнинъ дёртюджи сынфында окъуйым. Къардашым отуз единджи балалар багъчасына къатнай. Агъам — алтынджи сыныф талебеси.

Анам — эким. О, он биринджи хастаханеде чалыша. Бабам — оджа. О, сексен учюнджи мектепте он докъуз йылдан берли чалыша. Бизим къорантамыз еди джандан ибарет: мен, анам, бабам, агъам, къардашым, къартанам, къартбабам.

**264-юнджи иш.** Ракъамларнен берильген сайыларны сёзлернен язынъыз (эки шекильде: микъдар сайысы ве сыра сайысы).

Иш орьнеги: 22 — *йигирми эки* — *йигирми экинджи*.

18, 67, 143, 365; 1238; 4000.

**265-юнджи иш.** Тампаджаларны окъуп, джевапларыны тапынъыз. Сайыларны сечип, чешитлерини бельгиленъыз.

Бир теректе — он эки пытакъ,  
Учъ юз алтмыш беш япракъ,  
Япракъларнынъ бир ягъы — къара, бир ягъы — беяз.

Догъды десенъ, бир бала  
Къыркъ кунге етмей,  
Ольди десенъ, шу бала  
Дюнъядан кетмей.

Бир къартбаба, эки баба,  
Эки бала ве бир торун.  
Эписи къач адам олур?

**266-нджы иш.** Метинни окъунъыз. Сайыларнен кельген джумлелерни сайлап язынъыз. Сайыларнынъ чешитлерини бельгиленъыз.

## Кит

Кит дюньяда энъ балабан бир айвандыр: онынъ бою 20 метрден узундыр. Агъырлыгы 150 тоннагъа бара.

Кит, балыкъкъа бенъзесе де, онъа балыкъ демек догъру олмаз. Кит акъ джигеринен нефес ала. Бунынъ ичюн, сув астында 10—15 дакъкъадан зияде булунмай, юкъары чыкъып, нефес ала. Бундан да башкъа, балыкълар хавъярдан мейдангъа келелер, кит бала догъура. Балаларыны, сют эмиздирип, осьтюре.

Китнинъ териси къара ве къавий ола. Онда юн ве пул олмай. Терисининъ астында пек къалын ягъ къаты бар. Китнинъ башы пек балабандыр, беденининъ учте бирини тешкиль эте. Агъызынынъ буюклиги де ойледир: анда адамнен толу къайыкъ сыгъа билир.

Китнинъ козьлери сыгъыр козьлеринден бираз буюктир. Нефес алгъан ери башынынъ тёпесинде булуна. Нефес чыкъаргъанда, бурнунынъ эки тешигинден та юксеклерге копюк ве був пускюре. Бу себептен оны узакълардан да эслемек къолайдыр. Онынъ тиши ёкътыр. Лякин агъызы ичинде узун шеритлерге ошагъан кемирчекли «кит мыйыгы» бар. О, агъызыны ача, сув чекип ала, сувны «мыйыгы»нынъ арасындан кечире. Бу вакъыт агъызы ичинде не къалса, оны ялмап юта. Кит нефес алгъанда, кескин давуш чыкъара. Бузлу Шималь океанында кит чокътыр. Оларны авлап туталар. Китлерден чокъ микъдарда ягъ, эт ве «мыйыкъ» алына, кемиклеринден исе койлюлер кубре оларакъ файдаланалар. Орта буюкликте киттен бир тоннагъадже ягъ алына. Онынъ джигерлеринден А витамини, къарнындан чешит мадделер алына.



**267-нджи иш.** Тапмаджаны кочюрп язынъыз. Джумлелерде олгъан сёз чешитлерини бельгиленъыз.

Биз-биз эдик, биз эдик,  
Отуз эки къыз эдик.  
Тахтачыкъкъа тизильдик,  
Танъ аткъанда, джоулдыкъ.

й	ы				з			р
---	---	--	--	--	---	--	--	---



72-нджи ДЕРС

## ШАХЫС ЗАМИРЛЕРИ

Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Эки тарафтаки джумлелернинъ арасындаки фаркъны тенъештиринъыз. Сызыкънынъ сагъ тарафында Рефат, Рефаткъа, Рефатны, Рефаттан исимлери ерине насыл сёз кельген?

**Рефат** аркъадашларына ярдым эте.

**Рефатнынъ** достлары чокъ.

Аркъадашлары **Рефатны** севелер.

**Рефаткъа** бахшыш бердилер.

**Рефатта** чокъ дост бар.  
Мектеп балалары **Рефаттан** унер алалар.

**О**, аркъадашларына ярдым эте.

**Онынъ** достлары чокъ.

Аркъадашлары **оны** севелер.

**Онъа** бахшыш бердилер.

**Онда** чокъ дост бар.  
Мектеп балалары **ондан** унер алалар.

**Джумледе исимлернинъ я да башкъа сёзлернинъ ерине къулланылгъан сёзлерге замир дейлер.**

**Замирлер теклик ве чокълукъ сайыда учъ шахысны косътерирлер.**



Шахыс замирлери	Теклик	Чокълукъ	
1-инджи шахыс	<b>мен</b>	<b>биз</b>	сёйлеген адам
2-нджи шахыс	<b>сен</b>	<b>сиз</b>	сёйлейиджинен лаф эткен адам
3-юнджи шахыс	<b>о</b>	<b>олар</b>	бириси акъкъында сёз айтылган шахыс

**268-инджи иш.** Ашагъыда берильген суаллерге джевапларны дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде олган замирлер къачынджы шахысны косътергенини айтынъыз.

1. Сиз окъув дерслеринъизде Абибулла Одабашнынъ эсерлерини окъудынъызмы?
2. О, насыл эсерлер язды?
3. Сизинъ мектебинъизде «Наврез» байрамыны насыл къаршылайлар?

**269-ынджы иш.** Исимлернен замирлернинъ келиш ялга-маларынен тюрленгенлерини дикъкъатнен бакъынъыз. Къайсы келишнен денъишкенде, фаркъ олгъаныны тенъештиринъиз.

Келишлер	Исимлер	Замирлер
Б. к.	<i>ат, эв</i>	<i>мен, сен, о</i>
С. к.	<i>атнынъ, эвнинъ</i>	<i>меним, сенинъ, онынъ</i>
Д. к.	<i>аткъа, эвге</i>	<i>манъа, санъа, онъа</i>
Т. к.	<i>атны, эвни</i>	<i>мени, сени, оны</i>
Е. к.	<i>атта, эвде</i>	<i>менде, сенде, онда</i>
Ч. к.	<i>аттан, эвден</i>	<i>менден, сенден, ондан</i>

**270-инджи иш.** Ашагыдаки шиирлерни язып алынъыз.  
Джумлелерде олгъан шахыс замирлерининъ астыны сызып, насыл шахысны косътергенини анълатынъыз.

### Къарылгъач

Баарь кетсе, кузь кельсе,  
Сыджакъ якъкъа кетем мен.  
Балалар, эвим бозманъыз!  
Сизге эманет этем мен!

### Турналар

Айтынъыз, сиз, балалар,  
Ильк баарьде ким келе?  
Дурт-дурт этип авада,  
Селямлап сизни ким юре?  
(Гъазиев)



**271-инджи иш.** Мен, биз, сен, сиз, о, олар замирлерини, иш орьнегинде косътерильгени киби, келиш ялгъамаларынен тюрлендинъыз. Келишлернен тюрлендиргенде, саиплик, догърултув ве тюшюм келишинде язылышларына дикъкъат этинъыз.

Келишлер	1 шахыс		2 шахыс		3 шахыс	
	теклик сайы	чокълукъ сайы	теклик сайы	чокълукъ сайы	теклик сайы	чокълукъ сайы
Б. к.	мен	биз	сен	сиз	о	олар
С. к.	меним	бизим	сенинъ	сизинъ	онынъ	оларнынъ
Д. к.						
Т. к.						
Е. к.						
Ч. к.						

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

**272-нджи иш.** Ресимлерге бакъынъыз. Эр бир ресимге серлева къоюнъыз ве план тизинъыз. План эсасында «Аджиз папий» адлы икяе язынъыз. Язгъан джумлелеринъизде исим, замир ве сыфатларны сечип, къайд этинъыз.



## ФИЛЬ



Юкъярыдаки ресимлерде ким не якъаныны айтынъыз.



**273-юнджи иш.** Берильген джумлелерни кочюрп язынъыз. Къайд олунган сёзлернинъ не бильдиргенини айтынъыз.

1. Анамнен бабам азбарда бибер **джыялар**.
2. Невбетчи сыныфларнынъ пенджерелерини **ачты**.
3. Бабам эвнинъ дамыны **боялай**.
4. Анам манъа кольмек **тике**.
5. Агъам буздолапны **тамирлей**.

**Предметлернинъ иш-арекетини ве алыны бильдирген сёзлерге фииль дейлер.** Меселя:

*Оджа дефтерлерни **тешкере**. Бабам бостанны **къаза**, **чапалай** ве **сувара**. Къартанам эвде **ята**. Бала **юкълай**. Къар **ирий**.*

Бу джумлелерде: *тешкере*, *къаза*, *чапалай*, *сувара* арекет бильдире; *ята*, *юкълай*, *ирий* сёзлери исе предметнинъ не алда олгъаныны анълата.

Фииллер: **не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ?** киби суаллерге джевап берелер.

**274-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрп язынъыз. Джумлелердеки фииллерни тапып, устьлерине суаллерини язынъыз ве эки сызыкънен къайд этинъиз.

не япалар?

Мисаль: *Балалар беян язалар.*

1. Балалар беян язалар.
2. Алиме эрте турды, бетини ювды, ашыны ашады, китапларыны алды ве мектепке кетти.
3. Чанъ къакъылды. Балалар сыныфкъа кирдилер.
4. Талелелер эдебий акъшамгъа азырланалар.

Къырымтатар тилинде фииллер джумлелернинъ къайсы еринде (башында, ортасында ёкъса сонъунда) къулланылалар?

### **Халкъ адетлери**

Балалар, билесинъизми, халкъымызнынъ аджайип адетлери бар.

Месея:

Саба шерифлер мубарек олсун! — дегенде, джевабы бойле олмакъ керек: — Сагъ олунъыз. Эвалла.

Акъшам шерифлер мубарек олсун! — Чокъ эйи. Эвалла. Сизге де шай олсун!

Геджелер хайыр! — Хайыргъа къаршы.

Хош кельдинъиз! — Сагъ олунъыз.

Кене келинъиз. — Иншалла! Къысмет олса.

Козюнъиз айдын! Огълунъыз кельди. — Айдында олунъыз.

Шукюр сагълыкъкъа. — Сагъ олунъыз. Эвалла. Алла разы олсун.

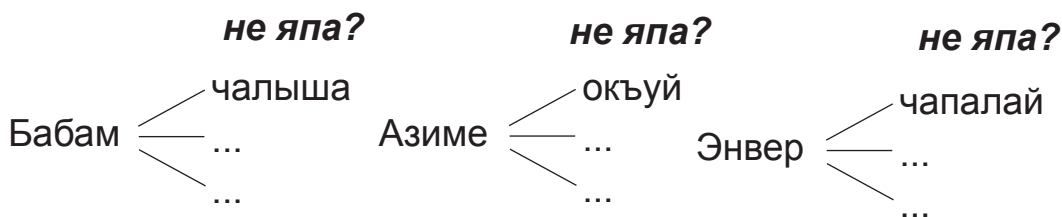
Бабанъыз тыраш олса: — Саатлер олсун.

Ювунып чыкъкъан адамгъа: — Сагълыкъ сувлары олсун.

Акъсыргъанда, софра башында отургъанларгъа, къаве ичкен сонъ, ашагъан сонъ, бир-де бирини макътагъанда, достунъыз яшыны толдургъанда, не демек керек?



**276-нджы иш.** Берильген схемалар боюнджа фиильнен кельген джумлелер уйдуруп язынъыз.



Сойдаш азаларда токътав ишаретлерини догъру къоюнъыз.



## ФИЛЛЕРДЕ МУСБЕТ ВЕ МЕНФИЙ ШЕКИЛЛЕР

Фиильнинъ мусбет шекли ишнинъ олгъаныны (ашады), ола яткъаныны (ашай), оладжагъыны (ашайджакъ) бильдире.

Менфий шекиль ишнинъ олмаяткъаныны (ашамай), олмагъаныны (ашамады), олмайджагъыны (ашамайджакъ) бильдире. Фииллернинъ менфий шеклинде къалын сесли эджадан сонъ **-ма**, индже сесли эджадан сонъ **-ме** ялгъамалары ишлетилир.

Меселя:

бар  
ал  
ят  
къал

→ **-ма-ды**

кель  
биль  
кир  
чез

→ **-ме-ди**



**къázма (фииль)**

Диварны къázма.

**къазма́ (исим)**

Бабам, къазманы́ алып,  
ишке кетти.

**277-нджи иш.** Язынъыз. Суаллер ерине ашагъыда берильген фииллерден керегини сайлап алынъыз.

Ат (не япа?) ... .

Копек (не япа?) ... .

Сыгъыр (не япа?) ... .

Мышыкъ (не япа?) ... .

Къой (не япа?) ... .

Фииллер: мунърей, кишней, уре, миявлай, мелей.

**278-инджи иш.** Ашагъыдаки суаллерге толу джевап язынъыз. Джеваплардаки фииллернинъ астларыны сызынъыз.

1. Сиз ана тили дерсинде не яптынъыз?
2. Сиз эсап дерсинде не яптынъыз?
3. Олар дерстен сонъ не япаджакълар?
4. Балалар тенеффюсте не яптылар?
5. Сен язда не яптынъ?

**279-ынджы иш.** Ашагъыдаки джумлелернинъ фииллерини менфий шекильде язынъыз.

Мисаль: *Дагъларда къар ягъды. — Дагъларда къар ягъмады.*

1. Дагъларда къар ягъды.
2. Тюневин акъшам бизим койде ягъмур ягъды.
3. Бу ерлерде кучъю рузгяр эсти.
4. Тюневин коюмизде концерт олды.
5. Бугунъ Меджлисте топлашув оладжакъ.
6. Базарэртеси куню дивар газетасы чыкъаджакъ.

**280-инджи иш.** Суаллерге джевап беринъиз.

1. Фииллер насыл мананы анълата ве насыл суаллерге джевап берелер?
2. Фиильнинъ мусбет ве менфий шекиллери нени бильдирелер? Менфий шекли насыл ялгъамалар къошулувынен япыла?



**281-инджи иш.** Берильген сёзлернен джумлелер тизип, дефтеринъизге язынъыз.

Алмá, áлма, басмá, бáсма, къазмá, къáзма.





## ФИИЛЛЕРНИНЪ ЗАМАНЛАРЫ

**282-нджы иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Фииллернинъ заманларына дикъкъат этинъыз.

1. Агъам техникум битирди. О, шимди заводда ишлей. Йылындан о, гъыябий окъуйджакъ.

2. Ашлыкълар джыйылды. Шимди ерлер сюрюле. Якъында бостанларда фиде сачыладжакъ.

3. Мен учюнджи сыныфны битирдим. Шимди дёртюнджи сыныфта окъуйым. Язда койге къартанама бараджагъым.

4. Хаста тёшегинден турды. О, яваш-яваш юре. Якъында о, эвине кетеджек.

5. Тереклер чокъ чечек ачты. Бабам севине. Берекет бол оладжакъ.

Фииллерде учъ заман бар: 1. **Кечкен заман.** 2. **Шимдики заман.** 3. **Келеджек заман.** Меселя: *яздым, язам, язаджагъым.*

## КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛЛЕРИ

**283-юнджы иш.** Шиирни окъуп, къайд олунгъан фииллерге суаль къоюнъыз.

**Тиземе баргъанда**

**Баргъан эдим** Къарасувгъа,

Яз татильде кезинип.

Тизем мени куле-куле

**Къаршылады** севинип.

Бу йыл тизем фермасында  
 Беш бинъ тавукъ **осьтюрген**.  
 Къушчыкъларнынъ арасында  
 Буюк унер **косътерген**.  
 Мен къайткъанда, тизем манъа  
**Багъышлады** бир хораз.  
 Къанатлары — сырлы-сырлы,  
 Къуйручыгъы — бем-безд.  
 Маалемизде сукъланалар  
 Онынъ татлы сесине.  
 Уянгъанда мен эр саба,  
 Тизем тюше эсеме.

(Ю. Болат)

Айтынъыз, къайд олунгъан фииллер иш-арекет не заман олгъаныны бильдирелер?

Кечкен заман фииллери ишнинъ бундан эвель  
 олып кечкенини бильдирелер. Меселя: Яз битти.  
 Мектепнинъ къапулары ачылды. Дерслер башланды.

**284-юнджи иш.** Тапмаджаларны язып алынъыз ве олардаки фииллернинъ астыны сызып, заманыны айтынъыз.

Къутучыкъ ачылды,  
 Сары йипчик сачылды.

т		й
---	--	---

Безд чёльге къара урлукъ сепильген.

я		ы
---	--	---

БЕР	ди е еджек
-----	------------------

ЯЗ	ды а аджакъ
----	-------------------

**285-инджи иш.** Ашагъыда берильген метинни кочюрп язынъыз. Кечкен заман фииллерини тапып, тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъыз.

Бу йыл баарь эрте кельди. Балалар баарьге пек къувандылар. Авалар къызды, тереклер бурьленди. Авушдыжы къушлар узакъ мемлекетлерден къайтып кельди. Баарь кельди, эр шей джанланды.

зурна  
къавал



**286-нджы иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Кечкен заман фииллерини тапынъыз. Оларны дефтеринъызге язып, тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъыз.

### Къырым чёлю

Ель эскенде, джыллы ава  
Салкъынланды.  
Экинлер де, денъиз киби,  
Толкъунланды.

Къуванышып, чочамийлер  
Йырладылар.  
Кобелеклер чечеклерни  
Сырладылар.

Къозу-къойлар орип чыкъты  
Къыргъа таба.  
Анда тулуп-зурнасыны  
Чалды чобан.

Эр шей ойле ярашыкъ ве  
Арекетли.  
Къырым чёлю не къадар онъ,  
Берекетли.

(О. Амит)



## КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Къалын				Индже	
Сайы		Сагъыр	Янъгъы- равукъ	Сагъыр	Янъгъы- равукъ
Теклик	Мен Сен О	ачтым ачтынъ ачты	яздым яздынъ язды	кестим кестинъ кести	кирдим кирдинъ кирди
Чокълукъ	Биз Сиз Олар	ачтыкъ ачтынъыз ачтылар	яздыкъ яздынъыз яздылар	кестик кестинъиз кестилер	кирдик кирдинъиз кирдилер

**287-нджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерде нокъталар ерине кечкен заман ялгъамаларыны ишлетинъиз.

**-ты, -ды, -ти, -ди**

*Озюм корьдим, озюм билем*

Акъшам дагъда къар ягъ..  
Хастаны эким бакъ..

Мусафир озю коюне  
къайт..

Бу ишке меним чокъ  
заметим кет..

Агъам ордугъа кет., бабам  
онъа сагълыкълашув тоу  
яп..

**-къан, -гъан, -кен, -ген**

*Башкъасындан  
эшиттим*

Акъшам анда къар ягъ..  
Хастаны чокъ экимлер  
бакъ..

Мусафир, айткъанларына  
коре, озь коюне къайт..

Бу ишке онынъ чокъ  
замети кет..

Агъасы ордугъа кет.,  
бабасы онъа буюк той  
яп..

**288-инджи иш.** Метинни окъунъыз. Эр бир джумледен муптеда ве хаберни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

Аркъадашларымнен берабер биз балыкъ тутмагъа кеттик. Биз башта къармакъларымызны азырладыкъ. Балыкъ къармакъкъа илишти. Мен къармакъны чектим. Қъармакъкъа балыкъ илишип чыкъты. Ярым сааттен сонъ аркъадашым: «Мен 12 балыкъ туттым, сен къач балыкъ туттынъ?» — деп сорады. «Мен 11 балыкъ туттым», — дедим мен.

Хабер вазифесинде кельген фииллернинъ тамыр, ялгъамаларыны къайд этинъиз ве язылувыны агъызавий шекильде изаланъыз.

**289-ынджы иш.** Ашагъыдаки сёзлерге **этти** ярдымджы фиилини къошып, фииллерни кечкен заманда язынъыз.

Мисаль: *азат — азат этти.*

Азат, арекет, гъайрет, гъайып, дикъкъат, зан, зарар, идаре, икътисат, иджра, ишмар, иштирак, къабул, къайд, риджа, тааджип, тайин, талап, таныш, тар-мар, тертип, тешкиль, эда.



**290-ынджы иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине кечкен заман **-ты, -ти, -ды** ялгъамасыны язынъыз.

1. Осман манъа селям эт.. . 2. Меджбуриетимиз юз файызгъа ет.. . 3. Балыкъчылар пек балабан бир балыкъ тут.. . 4. Къушлар башкъа топракъларгъа уч.. . 5. Дайым янъы эвге кочъ.. . 6. О, пальтосыны мыхкъа ас.. . 7. Ат копекни теп.. . 8. Кунеш чыкъ.., ерлер кене къыз.. . 9. Койлю ерге урлукъ сеп.. .





## ШИМДИКИ ЗАМАН ФИИЛЛЕРИ

Шимдики заман фииллери иш-арекетнинъ ола яткъаныны бильдире. Месея: *аптем йырлай, биз динълеймиз. Мусафирлер келе, биз къапугъа чыкъамыз ве оларны къаршылаймыз.*

Шимдики заман шеклинде созукътан сонъ **-й**, къалын сесли эджадан сонъ **-а**, индже сесли эджадан сонъ **-е** ялгъамалары къулланылыр. М и с а л ь :

**-й**

окъу-й

багъла-й

ишле-й

йырла-й

топла-й

**-а**

чалыш-а

агъыр-а

тап-а

яп-а

сол-а

**-е**

кел-е

бил-е

сез-е

кор-е

кир-е

**291-инджи иш.** Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан фииллернинъ заманыны бельгиленъиз, ялгъамаларнынъ язылувыны изаланъыз.

### Къыш келе

Гедже **узай**, кунъ **къыскъара**,

Сувукъ **арта**, **юкселе**.

Артыкъ энди агъыр-сабыр

Акъ сакъаллы къыш **келе**.

Гедже-кунъдюз ягъмур **ягъа**,

Ёлдан-изден **кечильмей**.

Чырай **сыта** кускюн ава,

Кокте йылдыз **сечильмей**.

Къонъур чѣльде ашлыкъ **чалгъан**  
 Чалгъыларнынъ сеси ёкъ.  
 Къышламагъа бизде **къалгъан**  
 Къушчыкъларнынъ эси ёкъ.  
 (Э. Шемъи-заде)

**292-нджи иш.** Ашагъыдаки сѣзлерде тюшюрийген шимдики заман ялгъамаларыны къойып язынъыз.

Мен окъу.. .	О, ят.. .	Сен не яп..?
Сен йырла.. .	Олар раатлан.. .	Биз динъле.. .
Биз азырлан.. .	Мен яз.. .	Сиз кел.. .
О, юкъла.. .	Сен аша.. .	Олар ойна.. .

**293-юнджи иш.** Ашагъыдаки фииллерни шимдики заман шеклинде тюслендинъиз. **Й** арифининъ **я** арифине чевирильгенине дикъкъат этинъиз.

саймакъ,	джоймакъ,	таймакъ,	тоймакъ
Мен саям,	...	...	...
Сен саясынъ,	...	...	...
О, сая	...	...	...
Биз саямыз,	...	...	...
Сиз саясыз,	...	...	...
Олар саялар,	...	...	...



**294-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине шимдики заман фииллерининъ ялгъамаларыны къоюнъыз.

1. Анам тикиш фабрикасында чалыш.. . О, ишке эрте кет.. . Акъшам устю иштен къайт.. . Бундан сонъ анам аша.., раатлан.., газета окъу.. .

2. Мен дёртјонджи сыныфта окју.. . Тенеффюсте ойна.., аша.. ве раатлан.. . Дерстен сонъ анама ярдым эт.., дерслеримни яп.., ойна.., аркъадашларымнен эглен.. .

3. Сен заводда чалыш.., ишке эрте кете.. . Мерьем де сеннен чалыш.. .

4. Мерьем, иш урбаларыны кийген сонъ, ишке тюш.. . О, чиленгир олып ишле.. . Нормасыны арткъачынен тол-дур.. .



79-ынджы ДЕРС

**295-инджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Мусбет шеклиндеки фииллерни менфий шекильге чевиринъыз.

Мисаль: *О, дерсине кеч къала. О, дерсине кеч къалмай.*

1. О, дерсине кеч къала.
2. Мен шемшектен къоркъам.
3. Сен дикъкъатнен динълейсинъ.
4. Биз атеш якъамыз.
5. Олар чокъ куле.
6. Сиз оны таныйсынъыз.

**296-нджы иш.** Шиирде къайд олунгъан фииллернинъ заман, сайы ве шахсыны бельгиленъыз.

### Чегертки

Йымыртадан **догъамыз**,  
Баба неслин **къувармыз**.  
Пек чалышкъыр башкъуртдай,  
Саба эрте **турамыз**.



Чёльде, къырда **яшаймыз**,  
 Къуртчыкъларны **ашаймыз**,  
 Балаларны **корьгенде**,  
 О якъ, бу якъ **къачармыз**.

(А. Герайбай)

**297-нджи иш.** Берильген фииллерни учъ шахыста текликте тюслендиринъыз.

Мен	окъуй ..	Сен	йырлай ..	О	чап ..
	яза ..		келе ..		эзберле ..
	кете ..		азырлана ..		чалыш ..

**298-инджи иш.** Тезайтымны ифадели ве догъру окъунъыз.

Къайышларны топ-топ топламалымы,  
 ёкъса топламамалымы?

Тезайтымны дефтерге язып, фииллернинъ астларыны эки сызыкънен сызынъыз ве шекиллерини бельгиленъыз.



**299-ынджи иш.** Метинни окъунъыз. Нокъталар ерине фииллернинъ ялгъамаларыны къойып, дефтеринъизге кочюрп язынъыз.

Анамнен кунъдюзлери эвде къала.. . Чюнки бабам ишке, агъаларым мектепке кете.. . Анам янымда отур.. , манъа масал сёйле.. . Мен озюмни о масалдаки дюньяда ис эте.. . Кет-кете башым думанлан.. , ашагъа эгил.. , юкъугъа дала.. . Сонъра уяна.. , янымда кимсе ёкъ. Собада одунлар янып биткен. Тёшегимден турып, къомшу одагъа кире.. . «Ана!» — деп къычыра.. .

(Р. Мемиш)



## КЕЛЕДЖЕК ЗАМАН ФИИЛЛЕРИ

**300-юнджи иш.** Къайд олунгъан фииллерге суаллер берип, тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

### Эдебий акъшам

Тезден мектебимизде эдебий акъшам **оладжакъ**. Эр кес бу акъшамгъа тедариклене. Юкъары сыныф талебелери «Арзы къыз» пьесасыны санагъа **къояджакълар**. Бизим сыныфнынъ къызлары «Дёрт къыз» ве «Къарасувнынъ дёрткошеси» оюнларыны **ойнайджакълар**. Мен эдебий акъшамда шаир Шамиль Токътаргъазынынъ бир шиирини **окъуйджагъым**. Бу акъшамгъа ана-бабалар да давет олунды.

Келеджек заман фииллери иш-арекетнинъ бундан сонъ оладжагъыны бильдире. Келеджек заманнынъ ялгъамалары **-джакъ** ве **-джек**.

Шимдики заман текликнинъ 3 шахсы	Келеджек заман текликнинъ 3 шахсы		
	Къалын	Индже	
яза	<b>джакъ</b>	—	<b>язаджакъ</b>
окъуй	<b>джакъ</b>	—	<b>окъуйджакъ</b>
келе	—	<b>джек</b>	<b>келеджек</b>
ишлей	—	<b>джек</b>	<b>ишлейджек</b>

**301-инджи иш.** Ашагыда берильген шимдики заман, теклик сайы, 3 шахыс фииллерини келеджек заманда язынъыз.

Бара — бараджакъ  
ашай — ашайджакъ  
коре — кореджек  
беклей — беклейджек  
бакъа — ...  
кете — ...  
токъуй — ...  
истей — ...  
раатлана — ...  
юкълай — ...  
чапа — ...  
силе — ...  
къала — ...  
тура — ...

сёйлей — ...  
биле — ...  
ала — ...  
ола — ...  
къуруй — ...  
ташлай — ...  
булуна — ...  
билине — ...  
юре — ...  
сына — ...



## КЕЛЕДЖЕК ЗАМАН ФИИЛИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Сайы	Шахыс	Къалын шекиль	Индже шекиль
Теклик	1. Мен	<i>аладжагъым, окъуйджагъым</i>	<i>келеджегим, ишлейджегим</i>
	2. Сен	<i>аладжакъсынъ, окъуйджакъсынъ</i>	<i>келеджексынъ, ишлейджексынъ</i>
	3. О	<i>аладжакъ, окъуйджакъ</i>	<i>келеджек, ишлейджек</i>
Чокълукъ	1. Биз	<i>аладжакъмыз, окъуйджакъмыз</i>	<i>келеджекмиз, ишлейджекмиз</i>
	2. Сиз	<i>аладжакъсыз (-сынъыз), окъуйджакъсыз (-сынъыз)</i>	<i>келеджексиз (-синъыз), ишлейджексиз (-синъыз)</i>
	3. Олар	<i>аладжакъ(-лар), окъуйджакъ(-лар)</i>	<i>келеджек(-лер), ишлейджек(-лер)</i>

**302-нджи иш.** Ашагыдаки кечкен заман фииллерининъ шимдики ве келеджек заман шекиллерини язынъыз.

<b>Кечкен заман</b>	<b>шимдики заман</b>	<b>келеджек заман</b>
кельдим	келем	келеджегим
алдым	...	...
таптым	...	...
башладым	...	...
ишледим	...	...
йырладым	...	...
сёйледим	...	...
сачтым	...	...
корьдим	...	...



**303-юнджи иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине келеджек заман ялгъамаларыны къошунъыз.

1. Мен язда койге бара.. . 2. Достум мени беклей.. .
3. Биз Ай-Петриге чыкъа.. . 4. Сен къайда ола.. . 5. Олар койде раатлана.. . 6. Сиз концертке бара.. . 7. Йылындан мен бешинджи сыныфта окъуй.. . 8. Агъам мектепни бу йыл битире.. . 9. Тувгъанларым мусафирликке кете.. . 10. Аптем алий мектепке кирмек ичюн азырлана.. .



81-инджи ДЕРС

## **КЕЛЕДЖЕК ЗАМАН ФИИЛИНИНЪ МЕНФИЙ ШЕКЛИ**

Мусбет шекиль		Менфий шекиль	
шимдики заман	келеджек заман	шимдики заман	келеджек заман
<i>ала ташлай куле беклей</i>	<i>аладжакъ ташлайджакъ куледжек беклейджек</i>	<i>алмай ташламай кульмей беклемей</i>	<i>алмайджакъ ташламайджакъ кульмейджек беклемейджек</i>

**304-юнджи иш.** Ашагыдаки джумлелерни язып алынъыз, олардаки келеджек заман фииллерини мусбеттен менфий шекильге чевиринъыз.

1. Бугунь ягъмур ягъаджакъ. 2. Дагъдан рузгяр эседжек. 3. Бу йыл къыш къатты оладжакъ. 4. Бу къопкъа тешиледжек. 5. Бугунь беян языладжакъ.

**305-инджи иш.** Манелерни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан фииллернинъ заманыны, сайысыны ве шахсыны айтынъыз.

### Манелер

Акъбардакълар ап-акълар,  
Морджа ачар замбакълар.  
Сагълыкънен къал, заводым,  
Селям, къыртыш топракълар.

Шай **оладжакъ-оладжакъ**,  
Кийик отлар **соладжакъ**.  
Къыртыш топракъ, акътарылып,  
Акъ алтынгъа **толаджакъ**.



**306-нджи иш.** Берильген джумлелерни окъунъыз. Фииллерни мусбет шекильден менфий шекильге чевирип, джумлелерни кочюрп язынъыз.

1. Биз ярын эрте тураджакъмыз. 2. Дёртюнджи сыныф талебелери мектеп азбарында топланаджакъ. 3. Ярын кезинтиге кетеджекмиз. 4. Биз эки кунь окъуйджакъмыз, сонъ раатланаджакъмыз. 5. Сен ярын театрге бараджакъсынъмы? 6. Ягъмур ягъаджакъ, озенлер сувгъа толаджакъ. 7. О, бугунь ана тили дерсинде фииль акъкъында къайдени эзберлейджек. 8. Али башлагъан ишининъ сонъуна чыкъаджакъ.



## ЗАРФ

Джумлелерни окъунъыз. Къара арифлернен язылгъан сёзлер насыл суаллерге джевап берелер?

Олар насыл сёз чешитинен багъланалар?

Къардашым **саба кеч** уянды. Ильяс эр кестен **огге** кетти. Асан **тез** чапа. **Акъшам** ава сувукъ олды.

Къардашым къаранлыкъ одада **ялынъыз** къалды.

**Зарф не вакъыт? не ерде? не ерге? не ерден? насыл алда? кибѣ суаллерге джевап бере. Джумледе зарф фиильге багъланып келир ве экинджи дередже аза олур.**

**307-нджи иш.** Сёзлерни окъунъыз. **Не вакъыт?** суалине джевап берген зарфларны тапып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

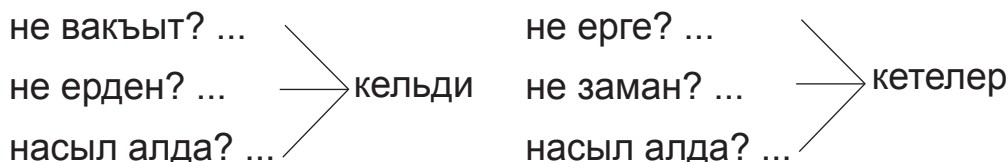
Узатты, саба, ем-ешилъ, тюневин, мешур, ярын, сабырлы, ниает, уяттым, сюзюле, кеч, тезья, табият, тезден, осьмюр, сюрмбюль, акъшам, ляле, эрте, осьтюремек, гедже, яздырды, кунъдюз, язышалар, уйлегедже.

**308-инджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. **Насыл алда?** суалине джевап берген зарфларны тапып, багъланып кельген фиильнен берабер кочюрип язынъыз.

1. Алиме къартана яваш-яваш кете эди. 2. Гульнар къардашына ачувнен багъырды. 3. Эмине достунынъ лафына пек ачувланды. 4. Талебе китапны давушнен окъуды. 5. Спортчулар тез чапа эдилер. 6. Къайдени дикъкъатнен окъумалы. 7. Олар гизли корюштилер.

8. Озен суву сакин акъмакъта. 9. Олар ач яттылар.  
10. Гульзаде муляйим лаф эте.

**309-унджы иш.** Берильген схемалар боюнджа суаллер ерине зарфларны къойып, сёз бирикмелерини дефтеринъизге язынъыз.



**310-унджы иш.** Джумлелерни окъунъыз. **Не ерге? не ерде? не ерден?** суаллерине джевап берген зарфларны тапынъыз. Бу зарфларнен багъланып кельген фииль бирикмелерини кочюрип язынъыз.

1. Ичериге бир къач мусафир кирди. 2. Рустем достларынен о ерге кетти. 3. Музей узакъта ерлешкен. 4. Ашагъыдан эеджанлы сес эшитильди. 5. Аякъмашна сагъгъа айланды. 6. Балалар солгъа кеттилер. 7. Селим чевре-четке бакъты. 8. Кезинтиге баргъанлар бу ерде токътадылар. 9. Мусафирлер узакътан кельгенлер. 10. Оларнынъ чокъусы артта къалдылар.



83-юнджи ДЕРС

**311-унджи иш.** Сёзлерни окъунъыз. Къарама-къаршы маналы зарфларны тапып, чифтлеп язынъыз.

Кеч, яваш, якъын, эвель, къолай, тубюнде, гедже, ашагъыда, узакъ, эрте, къыйын, терен, серт, тез, сонъ, юкъарыда, сай, устюнде, кунъдюз, муляйим.

**312-нджи иш.** Берильген тапмаджаларны окъуп, джевапларыны тапынъыз. Джумлелерде олгъан зарфларны къайд этип, насыл суальге джевап бергенини айтынъыз.

Къышта юкълай, язда ойнай.

о		е	
---	--	---	--

Язда кийине, къышта союна.

м		р		
---	--	---	--	--

**313-юнджи иш.** Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан сёз чешитлерини бельгиленъыз. Метиннинъ мундериджесини девам этинъыз.

### Кийик айванлар

Инсанлар эв айванларыны бакъалар. Язда олар ичюн ем азырлай, аранларны тамирлейлер. Эв айванлары хасталангъанда, олар ичюн махсус эким чагъыралар.

Кийик айванлар орманларда, дагъларда, чёллерде доланып юрелер, ашларыны озылери тапалар.

Маймун, тильки, къашкъыр, арслан, къаплан киби айванлар кийик алда яшайлар. Къой, эчки, домуз ве къоянларнынъ кийик сойлары да бар.



ёлда-изде

акъшам-саба

анда-мында



**314-юнджи иш.** Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер уйдурьп, дефтеринъизге язынъыз.

Ифадели окъуды, эзберден айтты, эрте кеттилер, кеч турдылар, севине-севине чаптылар, айры-айры язылдылар, артларына къайттылар, узакътан кельдилер, солгъа-сагъгъа бакътылар, ахыр-сонъу битирдилер, чокътан башладылар, четте къалдылар, акъшам битирдилер, юкъарыгъа тырмаштылар.





# ДЁРТЮНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ



84-юнджи ДЕРС

## НУТУКЪ ИНКИШАФЫ

*315-юнджи иш.*

1. Ресимде не коресинъиз?
2. Сыныфта кимлер бар?
3. Оджа насыл бир дерс кечире?
4. Балалар къайда отуралар?
5. Пенджерелер уфакъмы, буюкми? Не ичюн?
6. Балаларгъа пенджере ярыгъы къайсы тарафтан келе: солданмы, сагъданмы? Не ичюн?
7. Тахтада не асылгъан?
8. Харитада оджа нени косътере?
9. Талелелер оджанынъ беяныны дикъкъатнен динъ-лейлерми?

Берильген суаллерге эсасланып, «Табиатшынаслыкъ дерсинде» серлевалы тариф метинини язынъыз. Метинде сыныф одасыны, телебелерни тарифленъиз.



85-инджи ДЕРС

**316-нджы иш.** Берильген суаллерге толу джевап беринъиз.

1. Къырымтатар тилинде созукъ сеслер насыл арифлернен ифаделене?
2. Къалын созукъ сеслерни насыл арифлер бильдире? Индже созукъ сеслери насыл арифлернен ифаделенелер?
3. Тутукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар? Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни чифтлеп айтынъыз.
4. Эджалар насыл сеслерден япыла.

**317-нджи иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине, келишине бакъып, ашагъыда берильген сёзлерден файдаланып сой-акърабаларынъызны язынъыз.

1. Баба ве анамнынъ бабалары меним ... ола.
2. Баба ве анамнынъ аналары меним ... ола.
3. Мен къартбабамнынъ ... олам.
4. Аптемнинъ акъайы меним ... ола.
5. Бабамнынъ агъасы ве къардашы меним ... ола.
6. Анамнынъ агъасы ве къардашы меним ... ола.
7. Бабамнынъ аптеси меним ... ола.
8. Анамнынъ аптеси меним ... ола.

**Сёзлер:** тизем, алам, къартбабам, къартанам, эништем, эмджем, дайым, торуны.

**318-инджи иш.** Ашагъыдаки сёзлерни учъ группагъа язып айырынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

Мейва: джилек, ...

Себзе: хыяр, ...

Захире: богъдай, ...

Богъдай, джилек, хыяр, армут, шефтали, къабакъ, мысырбогъдай, джылап, чавдар, кирез, вишне, алыча, юзюм, помидор, бибер, туруп, арпа, айва, хурма, эрик, къайсы, къапыста, пирнич.



**319-ынджи иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде сагъыр тутукъны бир сызыкънен, янъгъыравукъны эки сызыкънен сызынъыз.

### **Багъчасарайгъа кезинти**

Биз саба тургъанда, артыкъ кунъдогъуштаки къыр артындан кунеш корюне эди. Эпимиз, ёл чанталарымызны

омузларымызгъа асып, **ёлгъа чыкътыкъ**. Багъча бою кеткенде, тереклер тюбюнде далкъыран, гульпемпе ве башкъа чешит **алма тереклери** корюнди Багъчанынъ кенарына якъынлашкъанда, аткъулакълар ичинден бир къоян чыкъып къачты. Шу арада Коккозьден кельген автобусны коръдик. Эпимиз отурып **Багъчасарайгъа кеттик**. Бу кезинтимизде Хансарай, Чуфут Къале, Мангъуп къалени корип къайтаджакъмыз.



86-нджы ДЕРС

**320-нджи иш.** Суаллерге джевап беринъиз.

1. Джумле насыл фикирни бильдире?
2. Джумле азалары насыл чешитлерге болюнелер?
3. Муптеда ве хабер насыл суаллерге джевап берелер?
4. Джумленинъ экинджи дередже азалары насыл джумле азаларыны изалайлар?
5. Сойдаш азалар насыл суаллерге джевап берелер?

**321-унджи иш.** Муптеда ве хаберлерни озъара багълап, кениш олмагъан икяе джумлелерини тизинъиз. Икяе джумлелерини суаль джумлелерине чевирип язынъыз.

### **Муптеда**

Папийлер (нелер?)  
Авджы (ким?)  
Абдулла (ким?)  
Акиме (ким?)

### **Хабер**

учалар (не япалар?)  
ата (не япа?)  
чала (не япа?)  
ойнай (не япа?)

**322-нджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Муптеда ве хаберлерге суаллер къоюнъыз. Хабер вазифесинде кельген фииллерни менфий шекильге чевирип, джумлелерни кочюрип язынъыз.

Иш орьнеги: *Ягъмур агъа. Ягъмур ягъмай.*

1. Ягъмур ягъа.
2. Бала агълай.
3. Оджа окъута.
4. Талелелер язала.
5. Ель эсе.
6. Анам тике.
7. Балалар ойналар.
8. Алмалар пишти.
9. Сервер йырлай.
10. Аш пише.

**323-юнджи иш.** Шиирни окъунъыз.

### **Айт, къачан ола?**

Къар ирип кетти,  
Сувукълар битти,  
Сыджакълар кельди,  
Балалар кульди.  
Тазере ерлер,  
Ача ал гуллер.  
Айт, къачан ола  
Бу зевкълы куньлер?

1. Шиирде тасвирленген адисе къачан ола?
2. Шиирни кочюрип язынъыз. Муптедаларнынъ астыны бир сызыкънен, хаберлернинъ астыны эки сызыкънен бельгиленъыз.



**324-юнджи иш.** Джумлелерни окъунъыз. Суаллер берип, муптеда ве хаберни бельгиленъыз.

Мисаль: Чанъ къакъылды.

Чанъ кьакъылды. Талебелер сыныфкъа кирдилер. Оджамыз кельди. Дерс башланды. Биз окъудыкъ, яздыкъ. Оджа сорады. Балалар джевап бердилер.



87-нджи ДЕРС

**325-инджи иш.** Суаллерге джевап беринъиз.

1. Исим насыл суальге джевап бере?
2. Къырымтатар тилинде къач келиш бар?
3. Мулькиетлик ялгъамалары, исимлерге къошулып, нени бильдирелер?
4. Хаберлик ве мулькиетлик ялгъамаларыны насыл фаркъ этмек керек?
5. Сыфатлар насыл суаллерге джевап берелер?

**326-нджи иш.** Ашагъыдаки джумлелерни язып алынъыз. Муптеданынъ астыны бир сызыкънен, хабернинъ астыны эки сызыкънен сызынъыз. Экинджи дередже азаларны далгъалы сызыкънен бельгиленъиз.

1. Вели диктант яза.
2. Койлюлер баарь ишлерине азырланалар.
3. Ярын биз музейге бараджакъмыз.
4. Балалар санада янъы пьеса къоялар.
5. Биз эр кунъ репетиция япамыз.
6. Спортчулар ярышкъа кеттилер.
7. Невбетчи тенеффюсте пенджерелерни ачты.
8. Оджа мени тахтагъа чагъырды.

**327-нджи иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелердеки сёз чешитлерини бельгиленъиз.

## Ильк баарь

Бизде баарь эрте келе. Башкъа ерлерде топракъ даа къар астында олгъанда, бизде орталыкъ ешере. «Ильк баарь кельди», — дейлер. Бостанларда тазе согъан,

къозукъулакъ осип етти. Энди къарылгъачлар да къайтып кельдилер. Азбарларда фиде отуртып башладылар. Тереклер чечек ачты.

**328-инджи иш.** Тапмаджаны кочюрип, сёз чешитлерини бельгиленъыз. Исимлер насыл келиште олгъаныны айтынъыз.

Бир агъач — эки пытакъ,  
Пытакъта отуз япракъ,  
Япракънынъ бир ягъы къара, бир ягъы акъ.  
(Йыл, ай, гедже ве кундюз)



**329-ынджы иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине ашагъыдаки сёзлерден келишкен муптеданы тапып къоюнъыз.

... (кимлер?) футбол ойнадылар. Оюнгъа къомшу мектептен ... (кимлер?) кельдилер. Оюнымызда ... (ким?) судьялыкъ япты. Эки тарафтан да ... (кимлер?) чокъ тырыштылар. Нетиджеде, беш — дёрт эсабынен бизим ... (ким?) енъди.

**Сёзлер:** *авескъарлар, Шевкет, футболджылар, балалар, йигитлер.*



88-инджи ДЕРС

**330-ынджы иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, ашагъыдаки сёзлерден келишкен хаберни тапып, къошунъыз.

1. Бугунъ бизде табият дерси ... (не олды?).
2. Оджамызнен мектеп багъчасына ... (не яптыкъ?).
3. Мен тереклернинъ астыны ... (не яптым?).
4. Февзи яш тереклер ичюн чукъур... (не япты?).

5. Ярын балалар терек ... (не япаджакълар?).

6. Багъчамыз кунъ-кунъден яхшы ... (не ола?).

**Сёзлер:** ола, ачты, олды, къаздым, отуртаджакълар, бардыкъ.

**331-инджи иш.** Ашагъыдаки тапмаджаларны язып алынъыз. Джумлелердеки сёз чешитлерини бельгиленъиз. Олар насыл джумле азасы олып келелер?

1. Бир тонум бар, эльге сыгъмаз.

	ю		ь	
--	---	--	---	--

Бир тарафы къара, бир тарафы беяз.

2. Узундыр бою, ешилъдир сою,

	ы		
--	---	--	--

Беяздыр къаны, сувдыр джаны.

**332-нджи иш.** Шиирни окъунъыз. Джумлелерде олгъан сайы ве замирлерни тапып, оларнен берабер кельген сёз бирикмелерини сечип, дефтерге язынъыз.

### Сабалары

Саба эрте турам мен,  
Эль-бетимни ювам мен.  
Чечеклерни суварам.  
— Мектепке, — дей сонъ анам.  
Мектеп манъа пек якъын,  
Десем, олур юз адым.  
Дерс азырлап мен барам,  
Дерсте яхшы отурам.  
Эвге «дёрт», «беш» кетирем,  
Окъуп, язып осем мен.





**333-юнджи иш.** Берильген метинни окъунъыз. Джумлелерден исимлерни сечип, дефтерге язынъыз, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъыз.

Кузь емишлерининъ энъ лезетлилеринден бири юзюмдир. Юзюм багъда етишир. Юзюмнинъ пек чокъ джыныслары бардыр. Месея: мускат, шашла, чавуш, шабаш ве башкъалары. Къырымда юзюм багъларынынъ чокъусы ялы боюндадыр. Дагъ этеклери ве чёль ерлеринде де юзюм багълары япалар.



**89-ынджы ДЕРС**

**334-юнджи иш.** Ашагъыдаки экишер сёзден, муптеда ве хабернен джумлелер тизинъыз. Хабер кечкен заман фииль шеклинде олсун.

**Мисаль:** *Оджамыз, кельмек — Оджамыз кельди.*

1. Оджамыз, кельмек — ...
2. Дерс, башламакъ — ...
3. Алмалар, пишмек — ...
4. Талелелер, джыймакъ — ...
5. Къардашым, ятмакъ — ...
6. Балалар, джевап бермек — ...
7. Дерс, битмек — ...

**335-юнджи иш.** Язынъыз. Нокъталар ерине керек сайыларны къойып, дефтерге язынъыз.

Бир йыл — ... ай. Бир ай — ... кунь. Бир саат — ... дакъкъа. Бир дакъкъа — ... сание. Бир афта — ... кунь. Бир сутка — ... саат. Бир кунь — ... саат.

**336-нджы иш.** Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ баш азала-рыны сечип, язынъыз. Метиннинъ планыны тизинъыз.

### Къаплан ве арслан

Кийик айванлар арасында къоркъунчлы йыртыджы къапландыр. Къаплан чегерликлерде, озен бойларындаки къамышлыкъларда ве тогъайлыкъ ерлерде яшай. Къапланнынъ ёлакълы териси, кунеш шавлелеринден сарарып къуругъан отларнынъ ве къамышларнынъ тюзюне ошай. Мына бу себептен къапланны коръмек къыйындыр. Къаплан, озъ тюзюнден файдаланып, озенге сув ичмеге кельген айванларны от-оленлер ве къамышлыкълар арасында козетип тура, апансыздан оларнынъ устюне атыла.

Арслан да йыртыджы айвандыр. Чытырман орманларда, тогъайлыкъларда ве чёллерде яшай. Арслан озюнден зайыфча айванларны авлай.



**337-нджы иш.** Метинни окъунъыз. Ифаделенген эсас фикрине коре, серлева къоюнъыз. Джумлелерни кочюрип, сойдаш азаларнынъ тюбюни сызынъыз. Олар насыл джумле азасы олып келелер?

Бизим коюмиз ялы боюндадыр. Коюмизнинъ этрафы дагълыкъ, багъчалыкъ ве багълыкъ. Кой ортасындан козь яшы киби темиз сувлар акъмакъта. Узун бойлу ешилъ сельби тереклери коюмизни яраштыра. Багъчаларнынъ татлы, лезетли емишлери эр кесни озюне джелъп эте.

Язда биз денъизге ювунмагъа барамыз. Денъиз далгъаларыны сейир этип, достларымызнен ойнап, шеньленемиз. Ана тили дерсинде коюмиз акъкъында меракълы икяе яздыкъ.



**338-инджи иш.** Ашагыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Сайылар насыл маналарны ифаделейлер?
2. Насыл сёз чешитине замир дейлер?
3. Фииль насыл заманларда ола?
4. Зарфлар насыл маналарны ифаделейлер?

Джевапларынъызгъа мисаллер кетиринъиз.

**339-ынджы иш.** Шиирни окъунъыз. Фииллерни сечип, сайы, заман, шахысыны бельгиленъиз.

### Биринджи оджама

**А** арфини огретип,  
Анамны севдирдинъиз,  
**Б** арфини огретип,  
Бабамны севдирдинъиз.

**В** арфини огретип,  
Ватанны севдирдинъиз  
Элифбени огретип,  
Алемни севдирдинъиз.

(Р. Бурнаш)

**340-ынджы иш.** Берильген план боюнджа “Яз татили” серлевалы метин язынъыз.

### План

1. Гузель яз кельди.
2. Мен дёртюджи сыныфны битирдим.
3. Язда мен ... раатланаджагъым, ... языджыларнынъ китапларыны окъуйджагъым.

# МУНДЕРИДЖЕ

## Текрарлав

Сес. Ариф. Сёз .....	4
Созукъ сеслер .....	6
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	12
Эджа. Сёз авуштырув .....	14
Сёзде ургъу .....	16
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	18
Тутукъ сеслер .....	25
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	28
Йымшакълыкъ ишарети ( <b>ь</b> ) .....	29
<b>ь, ь</b> айырыджы вазифесинде .....	31
Янъгыравукъ ве сагъыр тутукълар .....	32
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	34
Сёзлерде <b>ий, йи, йы</b> сеслерининъ бирикмелери .....	37

<b>ДЖУМЛЕ</b> .....	39
Джумледеки сёзлер арасында багъ .....	40
Джумледе муптеда ве хабер .....	42
Джумленинъ экинджи дередже азалары .....	46
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	52
Джумленинъ сойдаш азалары .....	54

<b>МЕТИН</b> .....	59
Антоним сёзлер .....	63
Синоним сёзлер .....	65
Сёз теркиби. Сёзнинъ тамыры. Тамырдаш сёзлер .....	68
Ялгъама .....	70
Сёз япыджы ялгъамалар .....	72
Сёз денъиштириджи ялгъамалар .....	74
Сёз чешитлери .....	75

<b>ИСИМ</b> .....	77
Джыныс ве хас исимлер .....	79
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	81
Исимлерде теклик ве чокълукъ сайылары .....	83

Исимлернинъ келиш ялгъамаларынен тюрленюви .....	85
Саиплик келиши .....	88
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	89
Догърултув келиши .....	90
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	94
Тюшюм келиши .....	96
Ер келиши .....	99
Чыкъыш келиши .....	101
Исимлерде мулъкиет ялгъамалары .....	104
Мулъкиет ялгъамаларында дудакълылыкъ .....	107
Исимлернинъ мулъкиет ялгъамаларынен тюрленюви .....	109
<b>Къ, к</b> ве <b>п</b> сеслерининъ алмашувы .....	111
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	113
Хаберлик ялгъамалары .....	118
 <b>СЫФАТ</b> .....	121
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	129
 <b>САЙЫ</b> .....	130
Микъдар сайылар .....	132
Сыра сайылары .....	134
 <b>ШАХЫС ЗАМИРЛЕРИ</b> .....	138
<i>Нутукъ инкишафы</i> .....	141
 <b>ФИИЛЬ</b> .....	142
Филлерде мусбет ве менфий шекиллер .....	145
Фииллернинъ заманлары .....	147
Кечкен заман фииллери .....	147
Кечкен заман фииллерининъ тюсленюви .....	150
Шимдики заман фииллери .....	152
Келеджек заман фииллери .....	156
Келеджек заман фиилининъ тюсленюви .....	157
Келеджек заман фиилининъ менфий шекли .....	158
 <b>ЗАРФ</b> .....	160
 <b>Дёртюджи сыныфта кечильгенлерни текрарлав</b> .....	163

*Навчальне видання*

АЛІЄВА Леніє Аблязівна

# **КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА**

Підручник для 4 класу  
загальноосвітніх навчальних закладів  
з навчанням кримськотатарською мовою

*Художник Зера Акімова*

Редактор *Г. М. Дудакова*  
Тех. редактор *М. Дж. Курбідінова*  
Худ. редактор *З. Ш. Акімова*  
Коректор *Е. А. Ібрагімова*

Формат 70х100/16. Ум. друк. арк 14,25. Обл.-вид. арк. 12,00.  
Наклад 300 прим. Зам. № 1057.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»  
вул. Радищева, 10, м. Чернівці, 58000.

Свідectво про внесення до Державного реєстру  
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.